Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

De VERGETEN *opgraving*

3
2021

FOTO RCE, JOS STÖVER

4 | **Kasteel Duurstede**
Rond de ruïne van Kasteel Duurstede is er tijdens de Tweede Wereldoorlog archeologisch onderzoek verricht. Die vergeten opgraving is nu opgegraven.

FOTO WILBERT JANUSSEN

12 | **Verstopte schoen**
In het Limburgse gehucht Waterop is een schoen gevonden in een loze ruimte tussen twee oude vakwerkhuizen. Waarom is die daar verborgen?

FOTO WILLY VAN WINGERDEN

22 | **Op het strand**
In de steentijd lag de Noordzee lange tijd droog. Twaalfhonderd van de Zandmotor opgeraapte gebruiksvoorwerpen zijn nu geïnventariseerd.

FOTO BERT MAES

28 | **Behaaglijk gezicht**
Weilanden en akkers, met daartussen heggen en hagen, en wallen met struiken en bomen. Hoe lang staan die groene grenzen er eigenlijk?

VERDER IN DIT NUMMER

3 | **In Kort Bestek**
8 | **De toren die bijna omviel**
10 | **Kunst Zoekt Plek**
11 | **Rijkswaterstaat en erfgoed**
15 | **Aangenaam Kennis Te Maken**
16 | **Speuren op het beeldscherm**
18 | **Kijk!**
20 | **Een bloeiende bron**
25 | **Drie Dingen**
26 | **Van akker naar gras**
31 | **Het Monster**
32 | **Interieurs inventariseren**
34 | **Publicaties**
36 | **Voor & Na**

Foto voorzijde *Over de opgraving rond Kasteel Duurstede is pas nu uitgebreid gepubliceerd. Zie pagina 4*

FOTO RCE, JOS STÖVER

De erfgoedbron

Erfgoed is een bron waaraan iedereen zich moet kunnen laven. Met de achteloosheid van de vanzelfsprekendheid las ik in het verleden deze mooie zin. Onlangs las ik hem weer en kwam die binnen. In de coronacrisis was de beschikbaarheid van de bron niet meer vanzelfsprekend. We wandelden en herontdekten het landschap. We beleefden erfgoed online en duizenden vrijwilligers speurden achter hun beeldscherm onder de noemer Erfgoed Gezocht naar grafheuvels en raatakkers. Dingen uit de coronatijd die we graag willen vasthouden.

Begin van de zomer ging ons land voorzichtig weer van het slot. Parken en tuinen openden als eerste hun poorten, kerken en historische huizen volgden, musea openden op anderhalve meter. Gulzig laven we ons aan de erfgoedbron. We mogen weer! Ik wandelde door de tuinen van Kasteel De Haar en genoot van een kop thee op het terras van het koetshuis.
Indrukwekkende tentoonstellingen die lang op bezoekers hebben gewacht, zoals *Slavernij* in het Rijksmuseum, kunnen we bezoeken. Op de dag dat het weer kon, 5 juni, stond ik voor de deur. In het Amsterdam Museum opende de expositie over de Gouden Koets, die na vijf jaar restauratie nu op de binnenplaats staat. En het mobiele onderzoek dat erbij hoort, reist langs pleinen door heel Nederland. De Museumhuizen, zoals in de Karwijhof in Nagele, zijn open. En in het Monument en Bed daar kun je zelfs blijven slapen.
Als je een strandwandeling maakt, kun je zomaar een vuurstenen werktuig uit de prehistorie vinden. Met strandvondsten heeft het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden een tentoonstelling gemaakt over de bewoningsgeschiedenis van het Doggerland, uit de tijd dat de Noordzee droog lag.

Hoe heerlijk is het om erover te lezen in dit Tijdschrift in de wetenschap dat we er daarna ook weer naartoe kunnen. Laat het snel weer vanzelfsprekend zijn om ons te laven aan de bron die erfgoed is.

Susan Lammers, algemeen directeur

FOTO RCE, JARNO PORS

FOTO SKBL, JENNEMIE STOELHORST

Wat staat het landgoed Pavia te gebeuren, bij de Utrechtse plaats Zeist?

VERBORGEN IN HET VOLLE ZICHT

In de sinds vorig jaar lopende podcastserie *Verborgen in het volle zicht* onderzoekt acteur Simon Heijmans erfgoedlocaties waar iets staat te gebeuren. Plekken die blootgesteld worden aan klimaatverandering, krimp of juist enorme groei. Hij bezoekt onder meer landgoederen, watermolens in Brabant en het historische forteiland Pampus. De serie verschijnt onder de vlag van de Erfgoed Deal, waarin dertien organisaties samenwerken aan de toekomst van cultureel erfgoed in een veranderend Nederland. Een van die organisaties is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. *Verborgen in het volle zicht* is op alle podcastkanalen te vinden.

9 GROTE STADSKERKEN VERDUURZAMEN

Naar aanleiding van een prijsvraag stellen drie professionele teams binnenkort een ontwerp voor om negen grote stadskerken te verduurzamen. De prijsvraag is uitgeschreven door de Rijksbouwmeester en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onder het motto Sublieme schoonheid, sublieme duurzaamheid. Het gaat om de Oude Kerk in Amsterdam, de Der Aa-kerk in Groningen, de Pieterskerk in Leiden, de Stevenskerk in Nijmegen, de Grote Kerken in Naarden en Zwolle, de kathedrale basiliek Sint Bavo in Haarlem, de Sint-Janskathedraal in 's-Hertogenbosch en de Domkerk in Utrecht. Het bijzondere karakter van deze rijksmonumenten vraagt om innovatieve energieoplossingen mét ontwerpkwaliteit. Nadere informatie: www.cultureelerfgoed.nl.

FOTO RCE, ARJAN BRONKHORST

De Pieterskerk in Leiden

LAB OP PAD

Is dit schilderij inderdaad in de zestiende eeuw gemaakt? Die briefopener, is die wel van mammoetivoor, zoals de schenker destijds beweerde? En klopt het dat deze deurklinken echt uit de art nouveau-tijd stammen? Op vrijdag 20 augustus kunnen restauratoren van Friese musea met collectiestukken langskomen in Museum Martena in Franeker. Laboratoriumspecialisten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed onderzoeken die dan ter plekke. De dag erna kunnen museumbezoekers de resultaten zien en vragen stellen. Onder de naam Lab Op Pad strijkt de Rijksdienst de komende twee jaar in nog zeven andere gastmusea door het land neer. Nadere informatie: www.cultureelerfgoed.nl.

FOTO RCE, BAS KIJZERS

De Rijksdienst neemt apparatuur mee om de collectiestukken te onderzoeken

SITE VOOR VRIJWILLIGERS

In ons land besteden tienduizenden vrijwilligers met liefde hun tijd aan cultureel erfgoed. Om hen te ondersteunen ontwikkelden de drie erfgoedhuizen van Brabant, Zuid-Holland en Gelderland samen met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed deze zomer www.erfgoed vrijwilliger.nl. Er staat een vrijwilligersvacaturebank op, die in de loop van het jaar in bijna alle provincies werk aanbiedt. Bovendien vormt de site een vraagbaak vol antwoorden over participatie, ook voor professionele erfgoedzorgers. En het is de ingang voor de participatiecoaches in de drie provincies. Zij helpen de vrijwilligers met knelpunten in hun werk.

240 VISIES OP DE TOEKOMST

In maar liefst 240 van de 352 gemeenten wordt een visie opgesteld op de toekomst van de gebedshuizen daar. Om tot zo'n visie te komen gaan onder andere inwoners, kerkeigenaren, kerkbestuurders en gemeenteambtenaren met elkaar in gesprek. De afgelopen drie jaar ondersteunde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed dat financieel. Veel kerken moeten verduurzamen en veel van hun eigenaren zoeken naar ander gebruik. Dat is complex. De visies leiden tot afspraken over de manier waarop er wordt samengewerkt en wie daarbij welke rol heeft. De Rijksdienst biedt diverse mogelijkheden om hier kennis en ervaring over uit te wisselen. Nadere informatie: www.toekomstreligieus erfgoed.nl.

KUNST TE LOGEREN

Vanaf 13 september rouleren vijf kunstwerken die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert twee maanden in twintig Rotterdamse huishoudens. De bewoners van de eerste logeeradressen kunnen uit dertig werken een keuze maken. De ervaring van de deelnemers wordt vastgelegd door leerlingen van de Willem de Kooning Academie, die kunstwerken zullen maken die hierop geïnspireerd zijn. Deze nieuwe kunst zal samen met de vijf logeerwerken op 13 en 14 november in de Kunsthal Rotterdam te zien zijn. Het initiatief maakt deel uit van All you can Art, een langdurige samenwerking tussen de Kunsthal en het Instituto Buena Bista op Curaçao.

FOTO KUNSTHAL, FRED ERNST

Twintig Rotterdamse huishoudens krijgen een kunstwerk te logeren

SUBSIDIE VOOR 'KLINKEND' ERFGOED

Voor veel mensen is het een aangename verrassing als ze tijdens een bezoek aan een kerk of stad een orgel, beiaard, luidklok of uurwerk horen. Om te zorgen dat zij hiervan kunnen blijven genieten introduceert het Rijk nu subsidie voor de restauratie van deze 'klinkende' onderdelen van rijksmonumenten. Ook kunnen de eigenaren ervan deze subsidie aanvragen om schade aan orgelpijpen door loodcorrosie te bestrijden. Er is ruim 2,4 miljoen euro beschikbaar. De subsidie bedraagt dertig procent van de subsidiabele kosten. Aanvragen kunnen met ingang van 1 september bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed worden ingediend. Nadere informatie: www.cultureelerfgoed.nl.

FOTO RCE, MARK SEKUUR

Het orgel met uurwerk van de Grote Kerk in de Groningse stad Veendam

HANDBOEK LANDSCHAP IN DE MAAK

Samen met de Rijksuniversiteit Groningen en Uitgeverij Matrijs werkt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed aan een nieuw handboek voor het Nederlandse cultuurlandschap. Dit wetenschappelijke overzichtswerk zal het hoger onderwijs, de vakwereld, bestuurders en geïnteresseerde vrijwilligers dienen. Het landschap staat sterk in de belangstelling en ook zijn erfoedwaarde wordt gekoesterd. Desondanks bestaat er vreemd genoeg geen actueel en goed handboek waarin de opbouw en de ontstaansgeschiedenis uitgelegd worden. Het is de hoogste tijd om daar verandering in te brengen. Het bijna vijfhonderd pagina's dikke *Landschappen van Nederland* zal in het najaar van 2022 verschijnen. ◙

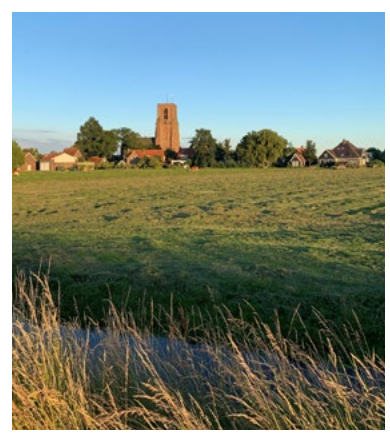
FOTO RCE, HENK BAAS

Het veenweidelandschap bij Ransdorp, een beschermd gezicht niet ver van Amsterdam

Opkomst en ondergang van Kasteel Duurstede

EEN OPGEGRAVEN OPGRAVING

De geschiedenis van Kasteel Duurstede staat bol van macht, weelde en status, en ook van ruzies en intriges. Rond zijn ruïne is er tijdens de Tweede Wereldoorlog archeologisch onderzoek verricht. Daar is pas nu uitgebreid over gepubliceerd. De vergeten opgraving is opgegraven.

JAN VAN DOESBURG

Het oudste deel van de ruïne van Kasteel Duurstede is een vierkante woontoren uit 1240.

In 1943, 1944 en 1945 zijn er opgravingen gedaan op het terrein van Kasteel Duurstede. Dat staat aan de rand van Wijk bij Duurstede, aan de zuidgrens van de provincie Utrecht. De opgravingsresultaten zijn pas kort geleden uitgebreid gepubliceerd, door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Je kunt zeggen dat de opgraving weer is opgegraven. Bij de analyse kwamen allerlei nieuwe zaken aan het licht. We lichten er hier twee uit, twee heel verschillende. In de eerste plaats blijkt dat er onder moeilijke omstandigheden is opgegraven. Nederland was bezet en aan van alles was een tekort: menskracht, benzine en opgravingsmaterialen.

FOTO RCE, JOS STÖVER

Daarnaast staat een ronde hoektoren uit 1400, die later is verfraaid

Ten tweede kan de bouwgeschiedenis nu beter worden gekoppeld aan wat oorkonden en andere teksten ons vertellen. Het ontstaan, de bloei en de neergang van het kasteel blijken sterk verbonden met de heren Van Zuylen van Abcoude en later de bisschop van Utrecht. Het is een geschiedenis van macht, weelde en status, en ook van ruzies en intriges. Heren en bisschop verdwenen, maar Kasteel Duurstede bleef bestaan. Wel als ruïne.
De archeologische belangstelling voor Wijk bij Duurstede gaat terug tot in de negentiende eeuw. Een Leidse archeoloog deed hier in 1841 de eerste opgravingen. De bodem is er uitermate rijk aan archeologische resten, met name uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen. Tot aan de dag van vandaag vindt er met enige regelmaat in Wijk archeologisch onderzoek plaats. In totaal is er een gebied met een oppervlak van meer dan zestig voetbalvelden opgegraven. Wijk bij Duurstede behoort hiermee tot de archeologisch best onderzochte gemeenten van Nederland.

Te oud voor de dwangarbeid

Maar er is slechts één keer bij de ruïne van Kasteel Duurstede gegraven. Tijdens de oorlog, door de nestor van het Nederlandse kastelenonderzoek, Jaap Renaud. Aanleiding was een voorgenomen restauratie van de gebouwen van de hoofdburcht. Renaud kreeg door de Rijksdienst voor de Werkverruiming eerst acht en later vijf grondwerkers toegewezen. Deze mannen waren de 65 gepasseerd en te oud voor de dwangarbeid in nazi-Duitsland. Renaud kon niet dagelijks aanwezig zijn. Hij voerde niet alleen onderzoek uit in Wijk bij Duurstede, maar ook op de kasteelterreinen Ter Horst en Levendaal bij Rhenen en rond de kasteelruïne Merwede bij Dordrecht. Reizen vanuit zijn woonplaats Den Haag naar de opgravingen was lastig. Benzine was op de bon. Al het graafwerk gebeurde met scheppen. In het eerste jaar werden ruim 35.000 kruiwagens grond en puin verzet. Een fikse klus.
Renaud was zo tevreden over zijn grondwerkers dat hun uurloon van 28 naar 31 cent werd verhoogd. Bovendien kregen ze een gratificatie van zeventig gulden. De reden hiervoor was dat ze opgedolven vondsten niet hadden verkocht, maar netjes ingeleverd. Verkoop had gemakkelijk gekund, omdat Renaud er toch niet elke dag was. De verleiding zal groot zijn geweest, want een gave middeleeuwse drinkkan bracht in die tijd al gauw negentig gulden op. Een flink bedrag als je een schamele 31 cent per uur verdient. Maar eerlijkheid loonde in dit geval. Ook zorgde Renaud er verschillende keren voor dat de grondwerkers in een Wijks eethuis een warme middagmaaltijd kregen. Normaliter werd het warme middageten per fiets gebracht, maar vaak was dat koud geworden. Vooral als de fietser een lekke band had. Gelegenheid om het eten op te warmen ontbrak. Gegeten werd er in een houten keet.

Duitse soldaten

Hulp kwam er uit onverwachte hoek. Vanaf augustus 1944 waren er Duitse troepen in Wijk bij Duurstede gelegerd en de *Ortskommandant* stelde een aantal soldaten voor de opgraving ter beschikking. Fotopapier kreeg Renaud van de Amsterdamse uitgeverij Hamer. Hij schreef verschillende artikelen voor het nationaalsocialistische, volkskundige tijdschrift *Hamer* en andere bladen van deze uitgeverij. Bij Duurstede groeven zijn mannen de grond rond de oude kasteelresten, grote bomen, een houten muziekkoepel en de schaftkeet af. Zo kwamen de bomen op een soort eilandjes tussen ontgraven delen te staan. Aan het eind van de opgravingen zijn alle putten weer gedicht.

FOTO RCE

Archeoloog Jaap Renaud legde ondergrondse muurresten van het kasteel bloot

Heren en bisschop verdwenen, maar Kasteel Duurstede bleef bestaan

Renaud is er nooit aan toegekomen om uitgebreid over de opgraving te publiceren. Net als bij veel van zijn andere onderzoeken is het bij een beknopt verslag gebleven. Zijn belangrijkste bevindingen waren dat de woontoren rond 1270 moet zijn gebouwd en dat die in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw tot een vierkant kasteel is uitgebouwd, met op elke hoek een ronde toren. Dit beeld kwam overeen met wat hij uit de geschreven bronnen meende te kunnen afleiden. Verschillende latere onderzoekers hebben bij deze bouwfasering vraagtekens geplaatst. Maar omdat de opgravingsgegevens niet waren ontsloten, was het onduidelijk wat er precies was gevonden. Onlangs heeft de Rijksdienst de opgravingsdocumentatie bestudeerd. Dat heeft nieuwe inzichten in de bouwgeschiedenis van Kasteel Duurstede opgeleverd. Die wijken op een aantal punten af van Renauds reconstructie. »

» Strategisch gekozen

De bouwgeschiedenis, zoals we die door Renauds opgraving beter hebben leren begrijpen, blijkt onlosmakelijk verknoopt met de geschiedenis van de familie Van Zuylen van Abcoude. Rond 1240 bouwde Gijsbrecht I van Zuylen van Abcoude dicht bij de splitsing van de Nederrijn en de Kromme Rijn een vierkante, bakstenen woontoren. De plek was strategisch gekozen. Van hieruit kon hij niet alleen het scheepvaartverkeer op de rivieren controleren, maar ook een dam in de Kromme Rijn beveiligen. Bovendien stond de toren dicht bij het agrarische landgoed dat Gijsbrecht namens de bij Keulen gelegen abdij van Deutz bestuurde.
De toren was voorzien van alle toenmalige gemakken: een kelder, een woonverdieping met schouw, waterput, broodoven, privaat en enkele kaarsnissen, en een slaapverdieping, eveneens met een schouw. De toren stond op de hoek van een groot, opgehoogd terrein, dat door een brede gracht omgeven was. Niet uitgesloten kan worden dat er op het terrein ook houten gebouwen stonden, waarin dienaren werkten en waren gehuisvest.

Tijdens de opgraving kwamen er bomen op een soort eilandjes te staan

Duitse familie

Wie was deze Gijsbrecht I? Hij was een telg uit het geslacht Van Sulen. Deze laagadellijke familie was uit het Duitse Sulen afkomstig, net over de grens tussen Emmerik en Rees. Aan het begin van de dertiende eeuw streken enkele leden van dit geslacht in het Sticht neer, de huidige provincie Utrecht. Vanuit hier ontplooiden de Van Zuylens zich, en wisten ze op de maatschappelijke ladder te stijgen. Door huwelijken, beleningen en aankopen verwierven zij talloze bezittingen. Op het toppunt van hun macht bezat de familie duizenden hectaren grond, vele rechten en privileges, lucratieve en eervolle ambten en heerlijkheden, en had ze vele honderden leenmannen en volgelingen en een groot aantal kastelen. Van deze kastelen waren naast Duurstede die van Abcoude en Gaasbeek nabij Brussel de belangrijkste.
De Van Zuylens verkeerden in de directe omgeving van bisschoppen, graven en hertogen en dienden hen met raad en daad. Hun hofhouding had hoge, bijna landsheerlijke trekken, met een heraut, zangers en musici, en ze organiseerden prestigieuze riddertoernooien. De inkomsten uit landerijen, ambten en rechten werden onder andere gebruikt om de kastelen te verbouwen en te moderniseren.

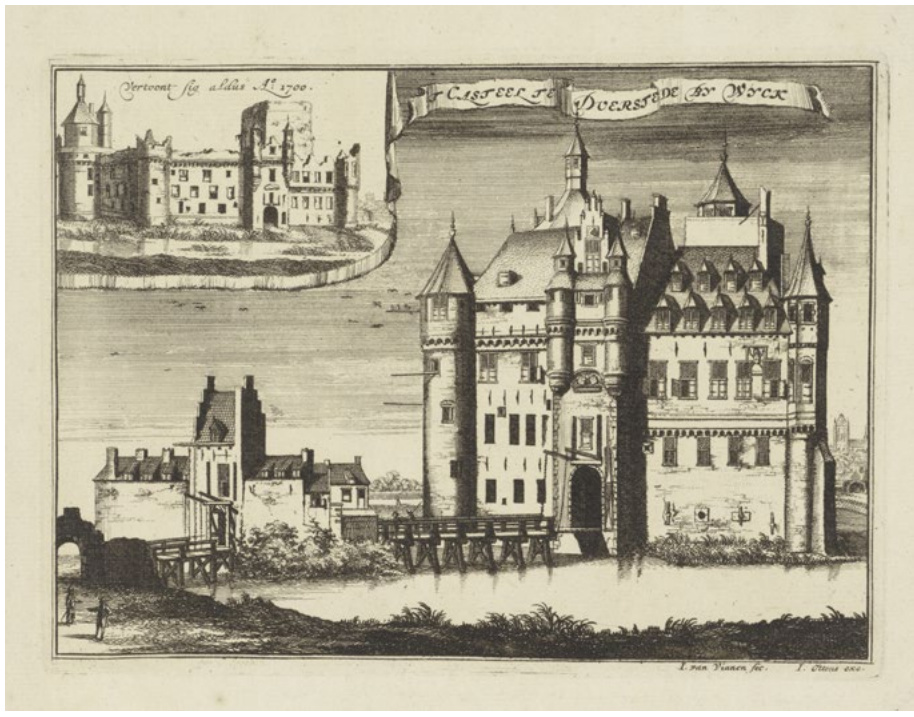

FOTO RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM

Het kasteel in welstand en linksboven als ruïne in 1700 op een ets van Jan van Vianen

Naarmate de maatschappelijke ster van de Van Zuylens steeg, pasten zij hun residenties aan. De kastelen werden telkens groter en imposanter. Zo ook dat in Wijk bij Duurstede.

Hoge muur

Aan het eind van de dertiende eeuw is er een hoge muur rond een groot gedeelte van het omgrachte terrein opgetrokken. Deze sloot aan twee kanten op de woontoren aan. Binnen de ommuring kwamen nieuwe gebouwen te staan: een grote zaal, met haaks daarop een smalle vleugel, en er verrees een poortgebouw. De ruimte tussen de gebouwen vormde een plein. De uitbreiding zal deels zijn ingegeven door de behoefte aan meer woonruimte. Want de vertrekken in de woontoren waren functioneel, maar niet erg ruim en comfortabel. In deze periode is er ook een voorburcht aangelegd. Hier zijn waarschijnlijk allerlei activiteiten ondergebracht die eerder in de houten gebouwen werden uitgevoerd. De voorburcht bood tevens onderdak aan het groeiende aantal dienaren.
Wellicht is de uitbreiding in opdracht van Gijsbrechts zoon Zweder I of diens zoon Gijsbrecht II tot stand gekomen. Gijsbrecht II heeft een belangrijke rol in de ontwikkeling van Wijk bij Duurstede gespeeld. In het jaar 1300 verleende hij de nederzetting aan de voet van zijn kasteel stadsrechten. Dit was een uitzonderlijke daad, want steden werden in de late middeleeuwen vrijwel uitsluitend door bisschoppen, graven en hertogen gesticht. De daad weerspiegelt de vrijwel onafhankelijke positie die de Van Zuylens in Wijk bij Duurstede hadden weten op te bouwen.

FOTO RCE

FOTO EWOUD EN ELISABETH GASTHUIS, WIJK BIJ DUURSTEDE

Heer Jacob van Gaasbeek op een portretkopie uit de zeventiende eeuw

FOTO HANS DIRKSEN

Een schouw in de ronde toren met het wapen van bisschop David van Bourgondië

De bisschop had hier toen vrijwel geen zeggenschap. Ook niet over de rechtspraak.

Eigenwijs en driftig

Rond 1400 is het kasteel opnieuw verbouwd. De schildmuur is doorgetrokken, waardoor er een vierkant kasteel ontstond. Op de hoeken zijn ronde torens geplaatst. Het poortgebouw is vervangen door een grotere poorttoren. Het uiterlijk van Duurstede deed niet onder voor dat van kastelen van de graaf van Holland, zoals het Muiderslot en Kasteel Medemblik. Deze verbouwing mag op het

Het uiterlijk van Duurstede deed niet onder voor dat van kastelen van de graaf van Holland

conto van een zoon van Gijsbrecht II, Willem van Zuylen, of Willems neef Jacob van Gaasbeek worden geschreven. Jacob stond bekend als een eigenwijs en driftig man. Zo gaf hij in 1429 tijdens een rit te paard zijn enige zoon en erfgenaam Anton een slag in het gezicht. De jongen zou zich niet ridderlijk genoeg hebben gedragen. Anton viel van zijn paard en overleed ter plekke. Hiermee maakte Jacob onbedoeld een einde aan zijn eigen bloedlijn.
Verder was hij niet wars van politieke intriges. In het Sticht lag hij regelmatig overhoop met de bisschop, onder andere over de uitoefening van de hoge rechtsmacht in Wijk bij Duurstede. Daarnaast mengde hij zich in de machtsstrijd rond de bisschopsbenoeming. Hij steunde de kandidaat die uiteindelijk verloor. Toen Jacob vervolgens in 1448 betrokken was bij een mislukte aanslag op de bisschop was de maat vol. Hij werd gevangengenomen en moest zich vrijkopen. Verder werd hij gedwongen zijn heerschappij over Wijk bij Duurstede, Kasteel Duurstede en al zijn overige bezittingen in het Sticht na zijn dood aan de bisschop over te dragen. In 1459 stierf Jacob op 69-jarige leeftijd. Hiermee kwam een eind aan het geslacht Van Zuylen van Abcoude.

Rijkversierde schouwen

Bisschop David van Bourgondië kreeg de Stichtse goederen van de familie Van Zuylen in bezit. Kasteel Duurstede werd zijn residentie. Hij liet een van de ronde hoektorens vergroten en verfraaien. Verder werden de schildmuur en het poortgebouw aangepast. Bij de oude woontoren is een slotkapel gebouwd. Ook het interieur is onder handen genomen. Kunstenaars uit binnen- en buitenland maakten plafond- en muurschilderingen en terracotta beelden. Er werden rijkversierde schouwen geïnstalleerd, grote vensters geplaatst en schilderijen en wandkleden opgehangen. De bebouwing op de voorburcht is eveneens aangepast. Ten slotte zijn de versterkingen rond het kasteel gemoderniseerd, door de toevoeging van wallen met rondelen en een extra gracht. Ook Davids opvolgers verbouwden het kasteel, vooral zijn jongere halfbroer Filips. De middeleeuwse burcht van de Van Zuylens werd een bisschoppelijk renaissanceslot, waar kunstenaars en geleerden elkaar troffen. Bovendien bloeide Wijk bij Duurstede dankzij de bisschop op. De stad kreeg muntrecht en een riviertol, en er verrezen grote bakstenen huizen. Ook de imposante toren van de Johannes de Doperkerk werd in zijn opdracht gebouwd.
Maar ook aan deze bloeifase kwam een eind. In 1527 moest bisschop Hendrik van Beieren het wereldlijke gezag over het Sticht aan keizer Karel V overdragen. Duurstede verloor zijn residentiële functie en werd stap voor stap gedemilitariseerd. Doordat het niet meer permanent bewoond en onderhouden werd, verviel het kasteel langzaam tot ruïne. Het veranderde in een steengroeve en in menig huis in de Wijkse binnenstad zijn bakstenen uit het kasteel verwerkt. Plannen voor sloop zijn gelukkig nooit uitgevoerd. In 1883 verrichtte de architect Pierre Cuypers de eerste consolidatiewerkzaamheden. Later volgden er nog verschillende andere verduurzamingen. Deze hebben ervoor gezorgd dat we ook nu nog van de resten van dit eens zo imposante kasteel kunnen genieten. ☒

Jan van Doesburg, specialist archeologie middeleeuwen en nieuwe tijd bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte dit onderzoek, j.van.doesburg@cultureelerfgoed.nl.
Zie www.cultureelerfgoed.nl voor de publicatie 'De bouwgeschiedenis van kasteel Duurstede'.

De Bovenkerk in Kampen

Over een toren die bijna *omviel*

Maar liefst vijfhonderd jaar lang zakte de toren van de Bovenkerk in Kampen scheef. Hij dreigde zelfs om te vallen. Daar is steeds wel iets aan gedaan, maar veel mocht dat niet baten. De laatste jaren begon de toren weer van de kerk af te scheuren. Vandaar dat zijn fundament nu flink met staal, beton en palen ver-sterkt is. COR VAN KOOTEN

De Bovenkerk in Kampen is in de vijftiende eeuw helaas op niet al te draagkrachtige kleigrond gebouwd. De toren zakte er vijfhonderd jaar in scheef

FOTO RCE, WOUTER VAN DER SAR

Wie met de trein over de IJssel Kampen binnenrijdt, herkent de stad aan de middeleeuwse Koornmarktspoort en de Bovenkerk daar vlakbij. Soms zie je het stadssilhouet dan ook nog prachtig in het rivierwater weerspiegelen. De Bovenkerk stamt uit de veertiende eeuw en is uitgerust met misschien wel het mooiste koor van ons land. Dat neemt door de wat smalle maat de ogen mee naar boven, naar het sierlijke gewelf van steen. Het is afgesloten door een rijk versierd houten koorhek uit de renaissance. In het schip staat een gotische, stenen preekstoel. En boven het grandioze rijksmonument uit prikt de naaldspits van de toren. Al vijf eeuwen bleef de toren van de Overijsselse Bovenkerk maar scheefzakken, wat er ook aan werd gedaan. Hij zou zelfs om kunnen vallen. De afgelopen paar jaar ontstonden er weer scheuren in de kerk. Daarom is de zaak nu groots aangepakt, met deskundige medewerking van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De kerktoren ziet er homogeen uit, maar is in meerdere gangen gebouwd. De onderste drie geledingen waren in 1482 zover dat er klokken in konden worden gehangen. In de zestiende eeuw is de toren met een verdieping verhoogd. Daardoor is hij smal en hoog geworden, wat tot een forse gronddruk leidde. Bovendien zijn de o zo zware kerkklokken toen een verdieping hoger aangebracht. Resultaat: de toren zakte scheef, de niet zo draagkrachtige rivierklei in.

Verbod om te luiden

Daarom is er in 1611 flink aan de fundering gewerkt. En vijf jaar later zijn de klokken verhangen om de belasting op het fundament te verminderen. Dat bleek niet voldoende te werken. Vandaar dat in 1647 de zwaarste klokken weg zijn gehaald. De twee die zijn blijven hangen mochten van de stadsregering niet meer worden geluid. Dit verbod om te luiden zal de toren vaker krijgen. De verwijderde klokken kregen een plaats in de Nieuwe Toren, verderop in Kampen. Nog steeds is aan de noordgevel van de toren van de Bovenkerk een met baksteen ingevulde vlek te zien. Die geeft het gat aan waardoor de klokken toen zijn afgevoerd. Ook deze actie was niet genoeg om het verzakken tegen te gaan.
Daarom is er in 1670 weer aan de fundering gewerkt, maar men zag wel in dat er meer moest gebeuren. De toren stond inmiddels drie meter uit het lood. Het zware orgel, dat binnen aan de torenmuur hing, is afgebroken en elders in de kerk weer opgebouwd. Gelukkig kreeg de Amsterdamse timmerman Jan de Jonge het in 1686 voor elkaar om de toren een stuk rechter te zetten. Hij is daardoor wel iets lager in de grond komen te staan. Om dit uit te kunnen voeren zijn de dubbele zijbeuken die aan de toren vast stonden gesloopt. Na deze werkzaamheden hadden de Kampenaren zo veel vertrouwen in de stabiliteit dat ze in 1743 weer een groot orgel aan de toren hingen.

FOTO RCE, COR VAN KOOTEN

Gemeten is hoe de verstevigde toren op het luiden van de kerkklokken reageert

Nadat dat staal stevig in beton was gegoten konden palen de druk op gaan vangen

FOTO RCE, COR VAN KOOTEN

Er zijn nu buitensporig zware stalen balken in het gemetselde fundament geschoven

Extra gewicht

Net na 1800 was er weer sprake van stabiliteitsproblemen, maar merkwaardigerwijze zijn er geen werkzaamheden aan het fundament verricht. De lage torenspits is toen zelfs door de huidige, zeer hoge naaldspits vervangen, die zich wat ontwerp betreft prima bij de middeleeuwse toren voegt. Nu zou je denken dat er door dat extra gewicht meer zettingsproblemen zouden komen, maar dat bleek niet meteen het geval. Door de zijbeuken langs de toren af te breken, vervolgens de doorgangen dicht te metselen en steunberen aan te brengen, deze op enig moment te vernieuwen en later weer te verwijderen heeft de onderste geleding zeer geleden. De vraag is of dat allemaal wel goed voor de stabiliteit van de toren was. Ondanks deze heftige verzakgeschiedenis zijn rond 1985 de kerkklokken weer aangevuld tot het oorspronkelijke aantal.
In 2015 bleek dat de fundering snel verstevigd moest worden. Recente metingen toonden grote zettingen aan. Het stadsbestuur verbood voor de zoveelste keer de klokken te luiden. Extra problematisch was dat de toren op de gemetselde gewelven van de kerkruimte aansluit. Gemetselde gewelven verdragen geen zettingen. Een houten gewelf kan nog enigszins meebewegen, maar een gemetseld gewelf kan dat nauwelijks. Diverse scheuren zijn daar het bewijs van. Het kerkbestuur zag ze alsmaar toenemen. Er kwam flink wat stof en vuil door naar binnen. De toren moest dus verstevigd worden. Herstel van de gewelven in het schip en de daarbij behorende draagconstructies staat nog op het programma.

Homogeen metselwerk

Boorproeven toonden aan dat de oude fundering uit homogeen metselwerk bestaat, dat goed de krachten kan dragen. Het is dus toch de ondergrond waarvoor de toren te zwaar is. Daarom zijn er stalen balken door de geboorde gaten gestoken. Niet veel, maar wel buitengewoon zwaar. Zelfs bij spoorbruggen kom je zulke forse maten zelden tegen. Nadat dat staal stevig in beton was gegoten konden inmiddels aangebrachte palen met vijzels de druk op gaan vangen.
Toen het fundament was verstevigd was het de vraag hoe de toren op het luiden van de kerkklokken zou reageren. Daartoe is er een testdag belegd. Op die dag zijn alle klokken eerst apart van elkaar geluid en daarna allemaal samen. Zo veel apparatuur bij elkaar als bij deze bouwkundige meting zie je nooit. In elke straat en steeg in de buurt van de toren stonden verschillende meetsystemen naast elkaar. De kust bleek veilig om de klokken van die prachtige Bovenkerk weer te luiden. De Kampenaren genieten er weer volop van. Nu het schip nog vastleggen. ☒

Cor van Kooten, adviseur bouwkunde bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, droeg met expertise aan deze versteviging bij, c.van.kooten@cultureelerfgoed.nl.

Wie wil dit harnas lenen?

FOTO'S RCE, MARGARETA SVENSSON

Al drie jaar raakt dit harnas zoetjesaan uit zicht in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Jammer hoor, want het roept prachtig het beeld van ridderlijke tijden op. Wie wil het lenen?

YURI VAN DER LINDEN

Het lijkt niet door ridders op het slagveld gebruikt te zijn geweest. Dit glanzende, stalen harnas is in de zestiende eeuw in Duitsland gemaakt en was waarschijnlijk bedoeld voor het steekspel. In dat spel konden ridders hun bekwaamheid in de strijd tonen en oefenen. Gezeten op paarden stormden twee ridders met lansen op elkaar af en probeerden de tegenstander uit het zadel te stoten. Het onderdeel van het harnas waar dat het duidelijkst aan af valt te lezen is de zogenaamde vamplaat, met een gat waar de lans door stak. Die plaat voorkwam dat de hand tijdens het stoten langs de schacht van de lans zou glijden. Wie goed kijkt, ziet dat meerdere onderdelen later zijn bijgemaakt, want ze zijn onbeschadigd en glad van structuur. De delen die wel zijn gebruikt vertonen krassen en kleine butsen, maar geen grove beschadigingen. Of er dus veel mee is geoefend is maar zeer de vraag. Het harnas is afkomstig uit Kasteel Slangenburg, niet ver van de Gelderse stad Doetinchem. In 1895 kocht de Duitse familie Passmann het kasteel en zij heeft toen waarschijnlijk het harnas daar opgesteld. Na afloop van de Tweede Wereldoorlog is het kasteel als vijandelijk bezit door het Rijk in beslag genomen. Slangenburg functioneert tegenwoordig als gastenhuis, waarbij een deel van de inboedel door de gasten gebruikt wordt. De rest is aan musea te leen gegeven of staat in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te wachten op een bruikleennemer. Het harnas stond in het Museum Militaire Traditie in Driebergen, maar is in 2017 geretourneerd. Daarna kon je het kort in Kasteel Radboud in Medemblik bekijken, maar verder is het harnas het depot niet meer uit geweest. Het mooist zou het zijn als het weer in een kasteel te zien is, op een mensfiguur bevestigd. Daar zou het uitstekend het beeld van lang vervlogen tijden op kunnen roepen, met koene ridders die zich oefenden in de strijd. Welke publiek toegankelijke instelling heeft een plek voor dit glanzende harnas? ◙

Yuri van der Linden, conservator oude toegepaste kunst bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor dit harnas. Interesse? Neem contact op via bruikleenservice@cultureelerfgoed.nl. Aan de bruikleen kunnen kosten verbonden zijn.

Nog geen plek voor Kompositie V

In het vorige nummer vroeg de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om een plek voor het abstracte schilderij *Kompositie V*. Er zijn enkele reacties gekomen, maar een passende plek zat er helaas nog niet tussen. Rudi van de Wint maakte dit imposante werk van drie bij vier meter in 1982. Vanuit de vele lagen verf schijnen verschillende kleuren door de buitenste heen, waardoor er een sterke dieptewerking ontstaat. Van dichtbij krijg je het gevoel in het schilderij te verdwijnen. *Kompositie V* verdient een plek waar het gezien kan worden. Welke publiek toegankelijke instelling kan een muur vrijmaken?

Rijkswaterstaat en cultureel erfgoed

Eerder is beter

FOTO RIJKSWATERSTAAT, TINEKE DIJKSTRA

De stuw bij Grave is in 1929 gebouwd en tegenwoordig als rijksmonument beschermd

Dag in, dag uit werkt Rijkswaterstaat aan wegen, kanalen en dijken. Daarbij houdt de organisatie rekening met de cultuurhistorisch waardevolle aspecten. Het moment waarop dat gebeurt, is nu naar voren geschoven. Zo kan er meer erfgoed behouden blijven. GEKE KIERS

Al sinds 1798 legt Rijkswaterstaat wegen en vaarwegen aan, en bouwt daar bruggen, sluizen en vuurtorens bij. De organisatie beheert 6.800 bouwwerken, waarvan er meer dan 160 rijksmonument zijn. Regelmatig moeten ze aan de eisen van de tijd worden aangepast. Dan is het de kunst verantwoorde keuzes te maken om de monumentale waarde te behouden. Over aanleg, onderhoud en renovatie voert Rijkswaterstaat overleg met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Voor het archeologische erfgoed hadden de twee zelfs al sinds 1987 een formele samenwerkingsovereenkomst. Die is twee jaar geleden uitgebreid met gebouwd erfgoed, stads- en dorpsgezichten en het historische cultuurlandschap. Rijkswaterstaat doet nu ervaring met deze verbrede aanpak op, inclusief de afspraak de Rijksdienst er eerder bij te betrekken.
Zo is Rijkswaterstaat van plan aan de IJsselmeerkust van Noord-Holland rietmoerassen aan te leggen, om de natuur te versterken. Onderzoeksmanager Inge van Leijenhorst van Rijkswaterstaat ziet graag dat de Rijksdienst hier in een vroeg stadium meekijkt: ‘We werken aan iconische IJsselmeerdijken en we verwachten archeologische resten aan te treffen.’ Daarom zal Rijkswaterstaat eerst de effecten van de aanleg op het landschap en de ondergrond onderzoeken. Ellen Vreenegoor, coördinator bij de Rijksdienst voor de samenwerking met Rijkswaterstaat, beaamt het belang hiervan: ‘Het levert extra informatie op. En hoe eerder wij mee kunnen denken des te meer mogelijkheden er zijn om de plannen aan te passen, mocht dat nodig zijn.’ Dat geldt ook in Zuid-Holland, zo zegt adviseur omgevingsmanagement George Barbulescu van Rijkswaterstaat: ‘Bij de aanleg tussen 1967 en 2003 van de Beneluxtunnel, Heinenoordtunnel, Drechttunnel, Noordtunnel en Sijtwendetunnel is er nooit naar archeologische sporen gekeken. Nu het noodzakelijk is om ze te renoveren halen we de Rijksdienst er vroeg bij. We bekijken of dat meerwaarde oplevert voor zowel het proces als de kans om hier geo-archeologische kennis te vergaren.’

Brug, sluis en stuw

Ondertussen werkt adviseur assetmanagement Herbert Michon van Rijkswaterstaat in de Maas bij het Brabantse stadje Grave aan een rijksmonument uit 1929. De sluis heeft tegenwoordig een te kleine capaciteit, de stuw is aan het einde van zijn levensduur en de brug kan het zwaarder wordende verkeer niet aan. ‘Het is uniek dat de drie als één geheel gebouwd zijn’, vertelt Michon. Volgens hem was inschakeling van de Rijksdienst al gebruikelijk bij Rijkswaterstaat, maar vaak pas in het stadium dat de belangrijke keuzes al gemaakt waren. ‘We zijn trots op ons erfgoed. Daarom zetten we bij Grave een zogenoemde redeneerlijn op, waardoor we ook bij andere renovaties betere beslissingen kunnen nemen.’
Ellen Vreenegoor benadrukt de relevantie voor Rijkswaterstaat om meteen bij de eerste besprekingen de juiste expertise in te brengen: ‘Je voorkomt dat je kansen mist of onomkeerbare fouten maakt. Gebruik je bijvoorbeeld het verkeerde materiaal, of ga je al uit van sloop, dan loop je het risico op vertraging en onnodig gedoe.’ Vroeg aan het erfgoed denken vergroot de kans op het behoud ervan, omdat inpassing en hergebruik dan nog mogelijk zijn. ‘Uit de ervaringen die we op deze locaties opdoen, leiden we een vernieuwde werkwijze af’, stelt Rijkswaterstaat-adviseur cultureel erfgoed Eli Gehasse. ‘Deze willen we voortaan bij erfgoed altijd volgen.’ ⊠

Nadere informatie: adviseur erfgoed en ruimte Ellen Vreenegoor, e.vreenegoor@cultureelerfgoed.nl.

Verstopte schoenen

MOLIÈRE achter de muur

In het Limburgse gehucht Waterop is een schoen gevonden in een loze ruimte tussen twee oude vakwerkhuizen. Waarom is die daar verborgen? Heeft het iets met de duivel te maken? Of met kinderen krijgen? Het verdwenen gebruik van schoenen in gebouwen verstoppen zet de deur naar ons geheimzinnige verleden op een kier. JAN VAN DOESBURG & FRANK DRIEDIJK

Bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed lijkt het vaak net het tv-programma *Tussen kunst & kitsch*. Bijna dagelijks melden mensen via www.cultureelerfgoed.nl dat zij een, volgens hen, opmerkelijk voorwerp onder de grond of op een stoffige zolder gevonden hebben. Soms gaat het om iets spectaculairs. Zo kwam er eerder dit jaar een melding over een leren schoen binnen, in Zuid-Limburg. De vinder had dankzij een Vlaamse archeoloog al vernomen dat het om een zogenaamde molière uit de negentiende eeuw ging. Zo'n lage schoen met een veter is niet zeldzaam.

Sommige schoenen lijken te zijn bedoeld om de bewoners tegen kwade geesten te beschermen

FOTO'S WILBERT JANISSEN

Een van de huizen waar de schoen in is gevonden is inmiddels geheel vernieuwd

In deze smalle ruimte in Waterop zat de schoen verstopt

Waarom zat er een versleten schoen tussen de muren van twee huizen in Waterop verborgen?

Maar dit exemplaar werd het wel toen bleek dat hij tussen de wanden van twee vakwerkhuizen verstopt had gezeten.
De schoen kwam tevoorschijn toen er in 2014 een oude muur van vakken leem en vlechtwerk werd ontmanteld, in het gehucht Waterop, bij Beutenaken in het Gulpdal. Hij bevond zich in een smalle, loze ruimte tussen de hoofdslaapkamers op de bovenverdieping van beide huizen. De vinder vermoedt dat de schoen oorspronkelijk aan een van de eiken balken van de gevel was gespijkerd en later, misschien bij het demonteren van de gevel, is losgekomen.

In de schoenpunt zit een hoekig spijkergat, waardoor een ijzeren nagel kan hebben gezeten. De schoen hing waarschijnlijk buiten tussen beide huizen in, net onder de dakrand. Over de ouderdom van de huizen is weinig bekend. Het zou kunnen dat ze omstreeks 1780 gebouwd zijn. Wellicht vormden ze samen met omliggende bebouwing destijds één boerenerf.

Sinds de middeleeuwen

In Noord-Afrika, Azië en Europa zijn sinds de prehistorie voet- en schoenamuletten gebruikt. Het verbergen van schoenen komt sinds de middeleeuwen voor. Ze werden in haarden en schoorstenen verstopt, onder vloeren, boven plafonds, rond ramen en deuren, en in het dak. Waarom schoenen? Omdat deze als enige kledingstuk de vorm aannemen van de persoon die ze draagt, zo wordt gedacht. Daarmee krijgen ze iets van de persoonlijkheid of geest van de drager mee. Er bestaan tal van theorieën over de vraag waarom schoenen in huizen werden verborgen. Maar het antwoord is nog steeds onduidelijk.
Sommige verstopte schoenen lijken te zijn bedoeld als magische amuletten om de bewoners tegen kwade geesten te beschermen, zoals duivels en heksen. Volgens volksgeloof houdt de duivel niet van menselijke transpiratie en zou de gecombineerde geur van leer en voetenzweet een afstotende werking hebben. De geest van de drager, waarvan aangenomen wordt dat deze was overleden toen de schoen werd verborgen, deed zo zijn beschermende werk. Andere verborgen schoenen worden als symbool gezien om de vruchtbaarheid van de vrouwelijke bewoners te verhogen. Dit wordt afgeleid uit het feit dat er veel in de muren van slaapkamers van echtelieden zijn gevonden. Bovendien betreft het vaak schoenen van vrouwen of kinderen. Een andere gedachte is dat kinderschoenen werden verborgen om de gestorven dragertjes ervan te herdenken.

Huisgoden

Bij afgedankte schoenen was het in het Engelse graafschap Hertfordshire lange tijd traditie om er één in het water te gooien en de andere te verbranden. Mogelijk houdt het gegeven dat veel schoenen in een haard of schoorsteen zijn gevonden verband met dit gebruik, als substituut voor verbranding. Ten slotte worden verborgen schoenen ook wel als offer aan de huisgoden geduid. Dit past binnen een oeroude traditie om voorwerpen, zoals aardewerken potten en munten, in en om gebouwen te verbergen om de huisgoden gunstig te stemmen. In alle gevallen is het duidelijk dat er een sterke persoonlijke band tussen schoenen en drager werd gezien, die voor uiteenlopende doelen kon worden ingezet.
Het Northampton Museum in Engeland heeft een grote collectie schoenen die verstopt zijn geweest en houdt sinds 1952 een lijst van dit fenomeen bij. De teller staat op meer dan tweeduizend meldingen wereldwijd. Het gaat onder andere om vondsten in de Verenigde Staten, Canada en Australië. In Europa komen ze vooral voor op de Britse eilanden en verder in landen als Frankrijk, Spanje en Polen. En dus nu ook Nederland. De oudste Europese vondst is een schoen uit de veertiende eeuw. Die is in het koor van de kathedraal van de Engelse stad Winchester gevonden. De meeste schoenen stammen uit de negentiende eeuw. Het gebruik lijkt in Europa in de loop van de twintigste eeuw verdwenen te zijn. De jongste schoen is in 1964 verstopt.

Twee keien en een heideboender

Uit Nederland kennen we onder andere enkele vondsten in Amersfoort. Hier zijn bijvoorbeeld bij restauratiewerkzaamheden aan Huis Bollenburg, waarin Johan van Oldebarnevelt opgroeide, negen kinderschoenen in een dichtgemetselde muurnis gevonden. Bij de schoentjes lagen twee keien en een heideboender, samengebonden heidetakjes om mee schoon te maken. Ze dateren uit het midden van de zeventiende eeuw. Andere Amersfoortse schoenvondsten zijn in de Joriskerk en een pand aan de Kortegracht gedaan. Ook de hier gevonden schoenen dateren uit de zeventiende eeuw. Een andere Nederlandse vondst komt uit een hoekje van de hooizolder van boerderij De Strokappe uit 1871 bij het Overijsselse dorp Holten. In dit geval betreft het een leren schoen en een houten klomp uit het begin van de twintigste eeuw. »

Uit een muurnis in Huis Bollenburg in Amersfoort kwamen negen kinderschoentjes

FOTO RCE, JOS STÖVER

» Het gaat vooral om schoenen en in mindere mate om laarzen en klompen. De schoenen zijn in allerlei soorten gebouwen gevonden, variërend van eenvoudige arbeiderswoningen en boerderijen tot kerken en landhuizen. De helft bestaat uit kinderschoenen. Mannenschoenen zijn het minst talrijk. De meeste exemplaren waren sterk gesleten en gerepareerd. Paren zijn zeldzaam. Vaak gaat het om één schoen, maar ook zijn er vondsten van tientallen individuele schoenen gedaan, soms verspreid door het gebouw. Bij de schoenen worden soms ook andere voorwerpen gevonden, waaronder allerlei soorten kledingstukken, gemummificeerde skeletten en botten van vooral katten en kippen, kleipijpen, stukjes krant of beschreven papier en flessen. Deze verborgen voorwerpen komen ook zonder schoenen voor. Ook dit gebruik is bij ons grotendeels verdwenen. Maar in Latijns-Amerika gaat het door tot in de huidige tijd, waar op zogenaamde heksenmarkten allerlei amuletten en gedroogde dieren te koop zijn om in een nieuw te betrekken huis te begraven.

Franse toneelschrijver

De schoen uit Zuid-Limburg is inderdaad een molière uit de negentiende eeuw. Molières stammen uit de zeventiende eeuw en werden toen veel gedragen. De benaming molière ontstond pas in de negentiende eeuw en verwijst naar de Franse toneelschrijver en acteur Molière uit de zeventiende eeuw. Of hij zelf ook dit type schoen droeg, is niet zeker, maar gezien de populariteit ervan in zijn tijd is dat wel aannemelijk. De Nederlandse dominee-dichter Eliza Laurillard noemde in 1899 de molière 'schoeisel, voor zowel mannen als vrouwen, dat tot aan de wreef komt. De schoen wordt van voren met een veter of lint gesloten.'

Het is zaak om bij verbouwingen op verborgen voorwerpen te letten

Deze karakterisering past uitstekend bij de Wateropse schoen. Het is overduidelijk een rechterschoen, met een zoollengte van 29 centimeter, wat overeenkomt met de huidige schoenmaat 43. In het midden van de zool bevindt zich een groot slijtagegat. Ook de achterkant van de hak is versleten. Het voorste deel van de zool is langs de randen van ijzeren kopnagels voorzien, evenals de randen van de hak. In de onderste gaatjes zit een restant van een leren veter. Het stiksel is grotendeels verdwenen. De maat en uitvoering wijzen op een mannenschoen voor buitenshuis. De kopnagels zorgden voor grip op een gladde of modderige ondergrond. Het is een echte werkschoen. Hij is lang gedragen voordat hij werd verstopt.

FOTO RCE, BERT GROENEWOUDT

Op een hooizolder bij Holten lagen een oude schoen en een klomp verstopt

We weten het niet

De vraag blijft wat degene heeft bewogen die de schoen tussen de muren van de vakwerkhuizen heeft verborgen. Gaat het hier om een beschermingsamulet, vruchtbaarheids- of herdenkingssymbool of een bouwoffer? We weten het niet. Een vruchtbaarheidssymbool ligt het minst voor de hand, aangezien het een mannenschoen is. Alle andere opties zijn wel mogelijk. De vondst wijst in elk geval uit dat het gebruik om schoenen in gebouwen te verbergen ook in Nederland vaker en langer voorkwam dan we denken.
Het is zaak om bij verbouwings- en renovatiewerkzaamheden in historische gebouwen op verborgen voorwerpen te letten. Dit zijn lang niet altijd kostbaarheden, zoals veel eigenaren hopen, maar vaak doodgewone voorwerpen uit het dagelijkse leven. Maar juist deze voorwerpen bieden een glimp op gebruiken en rituelen waarvan de betekenis en waarde in de loop der tijd verdwenen zijn. Voor ons is een afgedragen schoen gewoon een oude schoen zonder verdere betekenis. Vroeger niet. ■

Jan van Doesburg, specialist archeologie middeleeuwen en nieuwe tijd bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte dit onderzoek en Frank Driedijk, informatiebeheerder, beheert Archis, j.van.doesburg@cultureelerfgoed.nl & f.driedijk@cultureelerfgoed.nl. *Een verborgen oude schoen gevonden? Meld deze dan bij het Northampton Museum, www.northampton.gov.uk.*

Twee internationale specialisten maritieme archeologie

‘Ze kunnen overal op aarde liggen’

Leon Derksen en Robert de Hoop met enkele duikspullen die zij bij onderzoek onder water gebruiken

FOTO RCE, RUBEN SCHIPPER

Bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed werken meerdere archeologen die in internationaal maritiem erfgoed gespecialiseerd zijn. Het team komt in actie als er ergens op de wereld iets met een wrak van een historisch schip uit Nederland speelt. Twee van hen leggen uit hoe ze dat aanpakken. DIRK SNOODIJK

Wat doet een internationale specialist maritieme archeologie?

Robert de Hoop: ‘Wij beheren oude Nederlandse scheepswrakken in het buitenland, maar ook in ons eigen land. Het gaat specifiek om schepen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, de West-Indische Compagnie, de Admiraliteit en de marine. De Admiraliteit is de voorloper van de marine en die is in de vijftiende eeuw opgericht.’

Leon Derksen: ‘Het gros komt uit de zeventiende en achttiende eeuw. De nieuwste schepen zijn in de Tweede Wereldoorlog gezonken.’

Robert de Hoop: ‘Nederland claimt het eigendom van deze wrakken. Daar vloeit de verantwoordelijkheid uit voort dat je ervoor zorgt. We streven ernaar dat ze onder water goed bewaard blijven.’

Leon Derksen: ‘Daarom overleggen we veel met buitenlandse overheidsorganisaties. Vaak komt daar aardig wat diplomatie bij kijken.’

Hoe beheer je een wrak dat onder water ligt?

Robert de Hoop: ‘Ze kunnen overal op aarde liggen. Dat kan bij Cuba zijn of bij Indonesië, of om de hoek bij Engeland. En ook in onze eigen wateren. De teller staat nu op 1.600 stuks. Ambassades en archeologische overheidsorganisaties van andere landen nemen contact met ons op als er een wrak is gevonden waarvan ze denken dat het Nederlands is.’

Leon Derksen: ‘Met geofysische apparatuur brengen we dat dan in beeld.’

Robert de Hoop: ‘En we duiken vaak. Dan voeren we zoekacties of inspecties uit en documenteren we de vindplaats. Samen met het desbetreffende land maken we een beheerplan ter bescherming. Sommige wrakken worden met steigerdoek afgedekt. En we maken afspraken om daar niet te vissen of voor anker te gaan. Andersom worden ook wij ingeschakeld als er een buitenlands wrak in onze wateren ligt. Door corona kunnen we helaas weinig op pad, maar gelukkig staat er weer wat duikwerk op stapel.’

Duiken en diplomatieke onderhandelingen voeren, gaat dat goed samen?

Robert de Hoop: ‘Zeker. Het is juist interessant dat wij die twee werkvormen kunnen combineren. Zo deden we onderzoek in de Javazee, waar drie van onze oorlogsschepen uit de Tweede Wereldoorlog waren verdwenen. Toen we de bevindingen aan de nabestaanden presenteerden, was dat een emotionele dag.’

Leon Derksen: ‘Ook schrijven we de mondelinge geschiedenis van wrakken op door de bewoners van de dichtstbijzijnde kust te bevragen.’

Wat maakt dit werk mooi?

Leon Derksen: ‘We krijgen met andere culturen te maken en de samenwerking wordt gewaardeerd. Zo is ons werk bij Cuba door beide landen als voorbeeld gebruikt van een manier waarop je goed de onderlinge banden aan kunt trekken.’

Robert de Hoop: ‘Als je duikt, kom je in een andere wereld, waar je mooie vondsten doet. Dat is fascinerend. Want een scheepswrak vol spullen van vroeger levert verhalen op die je met andere mensen kunt delen.’ ◙

Nadere informatie: l.derksen@cultureelerfgoed.nl & r.de.hoop@cultureelerfgoed.nl.

Remote sensing voor archeologen

SPEUREN ACHTER HET BEELDSCHERM

Opmerkelijke verkleuringen op luchtfoto's en satellietbeelden wijzen soms op nog onontdekte archeologische sporen. Ook hoogtemetingen vanuit vliegtuigen kunnen die verraden. Voor archeologen bevatten deze beelden dan ook een schat aan informatie, die nog lang niet uitgeput is. Daarom bestaat er nu een hulpmiddel om dit speurwerk gemakkelijker te maken.

EELCO RENSINK & LIESBETH THEUNISSEN

FOTO GEMEENTE VUGHT

Bij 's-Hertogenbosch toverde droogte even de vorm van grachten van de aanvalslinie van stadhouder Frederik Hendrik uit 1629 terug

De opwarming van de aarde heeft vele nadelen, maar archeologen hebben redenen om er blij mee te zijn. De droge en hete zomer van 2018 leverde een ware goudmijn op. Op allerlei plekken in Nederland waren vanuit de lucht cirkels en lijnen te zien die ondergrondse archeologische resten verraden. Kleurverschillen in gewassen wezen op greppels, grachten of muurresten die onder het maaiveld verscholen liggen. Zoals de sporen van een versterkte burcht bij het Overijsselse dorp Wesepe, die op Google Maps aan het licht kwamen. In akkers ten zuiden van 's-Hertogenbosch toverde de droogte ook de vorm van de grachten van de aanvalslinie van stadhouder Frederik Hendrik uit 1629 even terug.
De afgelopen jaren omarmden professionele archeologen met name de gedetailleerde kaarten van het Actueel Hoogtebestand Nederland voor het opsporen van overblijfselen. Ook talrijke vrijwilligers in de archeologie, historici en andere geschiedenisliefhebbers zijn inmiddels achter het eigen beeldscherm in de weer met het speuren op het Hoogtebestand, luchtfoto's en satellietbeelden. Om in het enorme aanbod wegwijs te worden biedt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nu een nieuw hulpmiddel aan.

Relevante selectie

Een zogenoemde webviewer op www.cultureelerfgoed.nl maakt de toegang tot dit beeldmateriaal eenvoudiger. In de viewer kun je het Hoogtebestand raadplegen en een kleine, maar uit archeologisch oogpunt relevante selectie van luchtfoto's en satellietbeelden. Daarbij wordt er verwezen naar andere handige bronnen op het internet.
Camera's en sensoren zitten niet alleen aan satellieten. Ook met vliegtuigen, weerballonnen en drones kan het aardoppervlak worden afgetast. Die sensoren zenden straling uit en vangen de teruggekaatste stralen weer op. Met behulp van deze zogeheten *remote sensing* worden bijvoorbeeld ook dijken in de gaten gehouden.
De afgelopen jaren vallen er steeds meer afstandsbeelden via het internet te bekijken. Bovendien wordt de kwaliteit van luchtfoto's, satellietbeelden en hoogtemetingen voortdurend verbeterd. Nog onontdekte archeologische resten op het beeldscherm herkennen komt zo letterlijk binnen handbereik.

Drie soorten

De resten tekenen zich op luchtfoto's, satelliet- en dronebeelden als drie soorten verkleuringen af. Verkleuringen in vegetatie, vaak gewas, zijn het resultaat van groeiverschillen veroorzaakt door verschillen in vochthuishouding in de ondiepe ondergrond. Op de ene plek is de mais dan hoger of het gras groener dan op de andere plek. Deze verschillen in hoogte en kleur van de planten kunnen op resten van muren of greppels wijzen. Schaduwsporen ontstaan als een laagstaande zon strijklicht op het aardoppervlak werpt, waardoor er zich subtiele reliëfverschillen aftekenen. En ten

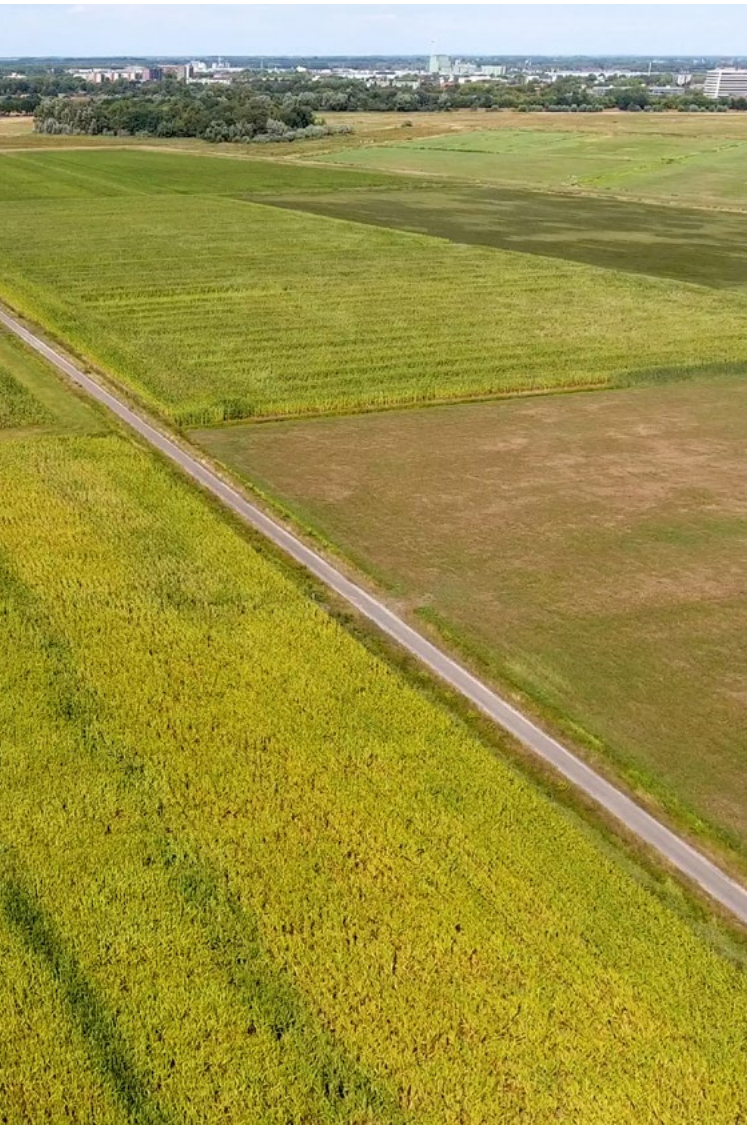

FOTO W.H. METZ

De ploeg maakte bij Hoogkarspel sporen van bewoning uit de bronstijd zichtbaar

FOTO RCE, WILLEM DERICKX

Licht gras bij Siegerswoude geeft aan waar in de middeleeuwen een greppel om een huis liep

derde kunnen aangeploegde sporen op akkers een andere kleur dan de omgeving hebben.
Archeologische resten opsporen aan de hand van luchtfoto's, satellietbeelden of het Hoogtebestand kan alleen wanneer ze dicht aan het oppervlak liggen. Resten die door een dikke laag klei, veen of een oude akker zijn afgedekt blijven onzichtbaar, hoe goed je ook kijkt. Ook is duidelijk dat bepaalde soorten sporen zich beter laten herkennen dan andere. Voor luchtfoto's en satellietbeelden geldt dat de grootte en de vorm bepalend zijn. Een kasteelgracht is beter zichtbaar dan een waterput. Lijnen in het landschap zijn ook gemakkelijk te ontdekken, zoals Romeinse wegen of karrensporen.

Nauwkeurigheid

Het Actueel Hoogtebestand Nederland is het resultaat van gedetailleerde hoogtemetingen van het aardoppervlak vanuit vliegtuigen. Per versie neemt de nauwkeurigheid toe. Zo was er bij de eerste versie in 2004 sprake van één meting op elke zestien vierkante meter. Tegenwoordig is dat acht metingen op één vierkante meter. Ook de hoogtemaat wordt steeds preciezer. Bovendien is het mogelijk begroeiing virtueel weg te halen, waardoor je als het ware door bossen heen kunt kijken.
Vooral in beboste gebieden vallen er daarom nu allerlei relicten op te sporen. Zo speuren archeologen van de Universiteit Leiden samen met vrijwilligers onder de naam Erfgoed Gezocht naar grafheuvels, zogenoemde raatakkers, karrensporen en grindwinningskuilen op de Veluwe. Dit is een bijzonder succesvolle vorm van burgerwetenschap. Vorig jaar kreeg de zoekactie een vervolg op de Utrechtse Heuvelrug. De belangstelling is zo groot dat dit initiatief waarschijnlijk ook in Drenthe en Limburg vervolgd wordt.

In de viewer kun je het Hoogtebestand, luchtfoto's en satellietbeelden raadplegen

En voor heel Nederland geldt dat met de webviewer op de site van de Rijksdienst niet alleen de beroepsarcheologen nog beter bureaustudies uit kunnen voeren. Ook de liefhebbers kunnen speuren naar sporen in hun eigen achtertuin. ■

Eelco Rensink, specialist vroege prehistorie, en Liesbeth Theunissen, specialist late prehistorie, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, werkten mee aan de webviewer, e.rensink@cultureelerfgoed.nl & l.theunissen@cultureelerfgoed.nl.

Het Museumhuis uit 1956 in Nagele

NAGELEZEN VAN HET EERSTE UUR

In de Noordoostpolder is in de jaren vijftig het hypermoderne modeldorp Nagele gebouwd. Hoe woonden de Nagelezen van het eerste uur daar? Die vraag kun je nu met eigen ogen beantwoorden. Vorig jaar opende Vereniging Hendrick de Keyser namelijk een Museumhuis en een Monument en Bed in het buurtje Karwijhof. Het Museumhuis Huis Polman is vernoemd naar de familie die het pand als eerste bewoonde. De oorspronkelijke kleuren zijn hersteld en te zien is hoe het kolenhok, een bijkeuken en een lavet – een grote wasbak – een belangrijke rol in het dagelijkse leven van 1956 speelden. De zogeheten waskast op de verdieping was destijds een luxe voor kleinbehuisden. Er is alleen een wasbak in deze kleine ruimte, geen douche. De 32 woningen van de Karwijhof zijn door de architecten Lotte Stam-Beese en Ernest Groosman ontworpen. Er lagen een paar jaar terug plannen klaar om de huizen te slopen, maar ze zijn behouden om Nagele nieuw leven in te blazen. Hier is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nauw bij betrokken. Hendrick de Keyser restaureert de Karwijhof. De restauratie levert kennis op van de manier waarop je het beste met naoorlogse bouwmaterialen om kunt gaan. Ook maakt de Vereniging de huizen duurzaam. Recent zijn de eerste zes van het gas afgehaald. ■

Peter Timmer, adviseur erfgoed en ruimte bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt met expertise aan dit behoud bij, p.timmer@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.museumhuizen.nl en www.monumentenbed.nl.

FOTO VERENIGING HENDRICK DE KEYSER, ARJAN BRONKHORST

58.000 tuinfoto's overgedragen

Een bloeiende bron

Betoverend vingerhoedskruid, een bankje, een vijver, slingerende paden. Tuinfotograaf Marijke Heuff legde het dertig jaar lang vast, door heel Nederland. Nu zij de camera aan de wilgen heeft gehangen droeg zij maar liefst 58.000 van haar foto's aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed over. Ze vormen een waardevolle documentatiebron. ROLAND HUGUENIN & ANNE HOUK DE JONG

FOTO RCE, MARIJKE HEUFF

Sinds 1965 heeft Kasteel Walenburg bij Langbroek in Utrecht een geometrische tuin. Foto uit 1989

Van 1975 tot 2005 fotografeerde Marijke Heuff allerhande tuinen. Geveltuintjes, daktuinen, boerderijtuinen, kasteeltuinen, ook van bekende tuinontwerpers. Zij maakte beeldreportages voor tijdschriften. Bovendien zijn haar foto's veelvuldig op ansichtkaarten en kalenders afgedrukt, en in Nederlandse en buitenlandse tuinboeken. Veel mensen kennen haar werk. Onlangs droeg de fotograaf het omvangrijke Nederlandse deel van haar diacollectie aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed over. Iedereen kan de foto's nu bekijken via de Beeldbank op www.cultureelerfgoed.nl.
De liefde voor het fotograferen begon in 1968, na haar opleiding als verpleegkundige, vertelt Marijke Heuff: 'Al fietsend door Amsterdam viel het mij op dat bewoners bloembakken op straat zetten of stoeptegels oplichtten om wat viooltjes te planten. Dat was toen een nieuw verschijnsel. Het ontroerde mij dat mensen die boven woonden toch iets met groen wilden doen. Dat ben ik gaan fotograferen. Het werd een rage en al snel had ik honderden dia's. Bij het damesweekblad *Margriet* werd ik met open armen ontvangen. Een artikel over stoeptuintjes stond net in hun planning. Het werd mijn eerste groenreportage.'

Relatief schaars

Goed beeldmateriaal van tuinen en parken is relatief schaars, ook bij de Rijksdienst. De Beeldbank, met een miljoen afbeeldingen, telde voorheen duizend foto's van gazons of ander groen, maar dat is dan vaak ondergeschikt aan een gebouw. 'Er staan vrijwel geen paden, waterpartijen en dergelijke op die foto's', zegt Natascha Lensvelt, specialist tuinen en parken bij de dienst. 'De foto's van Marijke Heuff vormen daarom een mooie aanvulling. Zij had toegang tot allerlei tuinen die niet voor publiek geopend waren. Haar prachtige, sfeervolle foto's bieden veel informatie over tuinen en parken in het laatste kwart van de twintigste eeuw. Daardoor krijgen we een goed beeld van de tuincultuur van destijds. Met dat inzicht kun je dit groene erfgoed beter in stand houden.'
In de jaren zeventig attendeerde een tuinarchitect de fotograaf op tuinen in Zeeland. De eigenaren hiervan reisden regelmatig naar Engeland om tuinen te bekijken. Daar ontdekten ze planten die het ook goed in hun Zeeuwse tuinen deden, omdat het klimaat er hetzelfde is. 'Hier leerde ik waarop ik moest letten en wat bepalend is voor de architectuur van de tuin, het ritme, het contrast in de borders, de herhaling van kleur en vorm', vertelt ze. Hierdoor geïnspireerd ontstond in samenwerking met de groenschrijfster Florentine van Eeghen het boek *Een wandeling door Zeeuwse tuinen*. Naar Engels voorbeeld gingen de tuinen in Zeeland open voor publiek. Dat had een sneeuwbaleffect. Marijke Heuff kreeg steeds meer tips over interessante tuinen toegespeeld. Gaandeweg werd zij een veelgevraagde tuinfotograaf.

Insteekhoezen

De inmiddels 83-jarige Marijke Heuff beheerde haar diacollectie en tuinbibliotheek in haar huis in de

FOTO RCE, MARIJKE HEUFF

De Tintelhof is vanaf 1974 in de buurt van de Zeeuwse stad Veere aangelegd. Marijke Heuff maakte deze foto in 1993

FOTO ANNEFIE VAN ITTERZON

Fotograaf Marijke Heuff bracht dertig jaar Nederlandse tuincultuur in beeld

Amsterdamse Jordaan. Een kastenwand vol boeken en tijdschriften waaraan ze meewerkte en haar dia's in hangmappen vol insteekhoezen. De overdracht van de verzameling aan de Rijksdienst werd een hele operatie. Ter voorbereiding maakte zij een voorselectie. 'Wij hebben drie dagen meegeholpen met het inpakken van meer dan honderdduizend dia's', vertelt Josette Custers van de dienst, coördinator van deze verwerving. 'De collectie was goed ontsloten, maar er was een bewerkingsslag nodig om het materiaal digitaal te kunnen verwerken.'
'Allereerst is er ontdubbeld', vervolgt Custers. 'De resterende 58.000 dia's zijn opnieuw geordend.

'Als ik in een tuin kom en mijn adem stokt in mijn keel, weet ik dat het goed is'

Van elke dia moesten we de beschermende folie verwijderen. Een heel team werkte hieraan mee, coronaveilig thuis. Veel vrijwilligers, van onder meer de Nederlandse Tuinenstichting, maakten de eerste 33.000 dia's gereed om ze te kunnen digitaliseren. In de Beeldbank kun je deze tuinfoto's nu ook vinden op onder meer ontwerper, monumentnummer en plaatsnaam.'

Kampeerbusje

Hoe ging de fotograaf in die dertig jaar eigenlijk te werk? 'In mijn kampeerbusje reed ik door binnen- en buitenland', licht ze toe. 'Een aangeboden bed met frisse, schone lakens was verleidelijk, maar dat sloeg ik altijd af. Liever sliep ik in mijn busje. Dan kon ik in alle vroegte, na een kop zwarte koffie, ongestoord de tuin in en deze in het zachte ochtendlicht fotograferen. Ook onverwachte momenten moet je pakken. Ik ben eens uit een meditatiecursus weggesneld toen ik vanuit mijn ooghoek zag dat het begon te sneeuwen. Ik reed direct naar een tuin in Amerongen, aan de voet van de Utrechtse Heuvelrug, waar veel buxussen stonden. Die winterse tooi gaf een prachtig effect. Daar heb ik een van mijn mooiste foto's van de winter gemaakt.'
'Er zijn van die tuinen', verzucht ze, 'waarin alles even netjes en verantwoord is, maar daar voel ik niks bij. Tuinen die de mode volgen, missen vaak een ziel. Als ik in een tuin kom en mijn adem stokt in mijn keel, weet ik dat het goed is. Bij die tuinen horen meestal aardige mensen met vuile handen en kloven in de vingers. Dan weet ik dat dit liefhebbers zijn.' De foto's van Marijke Heuff zijn alom gewaardeerd en met prijzen bekroond. Nu worden ze ook als documentatiebron voor de tuincultuur gezien.
'Bij het fotograferen was ik daar helemaal niet mee bezig', besluit ze. 'Ik fotografeerde wat mij beroerde en wat ik mooi vond. Bij het ordenen, selecteren en samenstellen kwamen er vanzelf verrassende thema's naar boven. In mijn tijd had ik het geluk dat de belangstelling voor groen toenam, ook bij uitgevers. Ik heb nooit gedacht dat ik tuinfotograaf zou worden. Het is van lieverlede ontstaan. Ik zie mijn omgeving nog steeds met een fotografisch oog. Dat houdt nooit meer op.' ■

Nadere informatie: informatiebeheerder Josette Custers, j.custers@cultureelerfgoed.nl. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor de Beeldbank.

Als je geluk hebt, kun je op het strand de resten van prehistorisch gereedschap vinden, maar ook afvalstukjes zoals dit

Prehistorische werktuigen geïnventariseerd

STEENTIJD OP HET STRAND

Wie een strandwandeling maakt, komt weleens een apart steentje tegen. Dat kan zomaar een stuk gereedschap uit de prehistorie zijn. In de steentijd lag de Noordzee lange tijd droog. Er leefden in dit Doggerland toen mensen. Twaalfhonderd van de Zandmotor opgeraapte gebruiksvoorwerpen zijn nu geïnventariseerd. MARCEL NIEKUS & BJØRN SMIT

In en op de bodem van de Noordzee is waardevol cultureel erfgoed uit de prehistorie te vinden. Dit weten we omdat amateurarcheologen op onze stranden veel gebruiksvoorwerpen uit de steentijd oprapen. Tot zo'n achtduizend jaar geleden leefden onze verre voorouders in dit gebied als rondtrekkende jager-verzamelaars. Eerst neanderthalers, later moderne mensen zoals wij. Dat wat nu water is, lag toen grotendeels droog. Je kon door dit Doggerland bij wijze van spreken zo naar Engeland lopen. Aan het einde van de laatste ijstijd liep het Noordzeebekken door smeltend landijs langzaam vol. Zo veranderde een met rivieren doorsneden landschap in zee. Om in het hedendaagse Nederland droge voeten te houden is het noodzakelijk om de kust te versterken. Daarom worden er jaarlijks tienduizenden kubieke meters zand diep uit zee op het strand gespoten.

Als experiment heeft Rijkswaterstaat in 2011 een zandbank voor Zuid-Holland aangelegd, die de Zandmotor wordt genoemd. Dit zand verspreidt zich in de loop der jaren verder langs de kust. Zo gebruiken we natuurlijke processen om de stranden en duinen op een veilige breedte te houden. De Zandmotor is archeologisch gezien van grote wetenschappelijke betekenis. In opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed inventariseerden onderzoeksbureau De Steekproef en Stichting Stone in de afgelopen tijd vuurstenen gebruiksvoorwerpen die op de Zandmotor zijn gevonden. Recentelijk is er een vergelijkbare studie uitgevoerd naar vondsten die op de opgespoten Maasvlakte 2 bij Rotterdam zijn gedaan. Door de inventarisatie ontstaat er zicht op de hoeveelheid opgeraapte voorwerpen, waartoe ze dienden, wanneer en hoe ze gemaakt zijn en in welke cultuur dat gebeurde.

De rijkdom en de betekenis

De meeste strandvondsten worden gemeld bij het Rijksmuseum van Oudheden en Naturalis in Leiden, de gemeente Rotterdam en de Rijksdienst. Dankzij de kennis die de opgeraapte voorwerpen opleveren, ontstaat er een steeds beter beeld van de rijkdom en de betekenis van dit 'verdronken' onderdeel van ons culturele erfgoed. Met specialistische en financiele steun van onder meer de Rijksdienst heeft het

Je kon door dit Doggerland bij wijze van spreken zo naar Engeland lopen

Rijksmuseum van Oudheden nu over de bewoningsgeschiedenis van Doggerland een tentoonstelling ingericht en een boek uitgegeven. De expositie tourt na Leiden nog langs enkele andere musea in kustprovincies.

Een van de topstukken uit de Nederlandse prehistorie is in 2016 op de Zandmotor gevonden. Deze vuurstenen afslag met een handvat van berkenpek heeft een ouderdom van maar liefst 50.000 jaar

FOTO RMO, FRANS DE WINTER

Veel wandelaars rapen op de Zandmotor gebruiksvoorwerpen uit de steentijd op

en is een relict van de neanderthalers. Behalve bewerkte vuurstenen vinden de amateurarcheologen en -paleontologen soms ook harpoenpunten en andere gebruiksvoorwerpen van been en gewei. Recent onderzoek toont aan dat de Doggerlanders niet alleen dierenbotten gebruikten om harpoenpunten van te maken, maar soms ook mensenbot. En sommige opgeraapte fragmenten van menselijke schedels vertonen snijsporen, wat een aanwijzing voor ritueel gedrag kan zijn. De menselijke resten bieden aanknopingspunten voor onderzoek naar het DNA en het voedsel van de Doggerland-bewoners.

24 verzamelingen

Er zijn in de inventarisatie twaalfhonderd bewerkte vuurstenen uit 24 particuliere verzamelingen bestudeerd. De grootte van de collecties varieert van één of enkele stukken tot meer dan vijfhonderd, waaronder speerpunten, schrabbers en bijlen. Op basis van onder meer de bewerkingstechniek en de mate van verwering konden de onderzoekers ze aan een bepaalde periode in de steentijd toeschrijven. »

FOTO WILLY VAN WINGERDEN

De Zandmotor DeltaDuin is een opgespoten zandbank, die aan het strand vastzit

FOTO'S TOONBEELD, FRANS DE VRIES

Van de Zandmotor: een neanderthaler-vuistbijl en een zogeheten kernbijl uit de middensteentijd

FOTO WILLY VAN WINGERDEN

Tussen de twaalfhonderd geïnventariseerde gebruiksvoorwerpen zitten tientallen bijlen

FOTO RMO, FRANS DE WINTER

De 20-jarige Ivan van Marrewijk zoekt twee keer per week de Zandmotor af

» De oudste zijn gemiddeld genomen sterker afgerond en verkleurd dan de nieuwere. Vooral zwarte patina komt vaak op neanderthaler-gereedschap voor. Deze verkleuring is ontstaan door bacteriële werking in zuurstofloze omstandigheden, zoals in stilstaand water. Werktuigen uit de veel latere middensteentijd, vanaf 11.000 jaar geleden, zijn nauwelijks gepatineerd en doorgaans nog scherp. Soms lijkt het zelfs alsof ze kortgeleden gemaakt zijn.
Maar dit verschil in verwering is niet absoluut. Er komen ook neanderthaler-werktuigen voor die door de tand des tijds nagenoeg onaangetast zijn en sommige exemplaren uit de middensteentijd zijn juist sterk afgerond. Een ander belangrijk onderscheid is dat neanderthalers een voorkeur voor een andere soort vuursteen hadden dan latere jager-verzamelaars. Een handvol zwaar afgeronde voorwerpen stamt uit een vroege fase van de oude steentijd, tussen de 250.000 en 170.000 jaar geleden. Tussen de 125.000 en 115.000 jaar terug was er in Doggerland geen bewoning mogelijk. Ook toen lag er een grote zee, die tot aan Amersfoort reikte. En er zwommen toen nijlpaarden in de Rijn. De meeste opgeraapte gebruiksvoorwerpen dateren uit de periode tussen 90.000 en 40.000 jaar geleden, tijdens de laatste ijstijd. Ze worden aan neanderthalers toegeschreven.

Dankzij de verzamelaars kan een tipje van de sluier worden opgelicht

Schaven en speerpunten

Onder de vondsten uit deze lange periode bevinden zich veel afvalstukken van vuursteenbewerking, maar ook langwerpige spanen. Daarvan kunnen sommige als mes zijn gebruikt. Verschillende soorten schaven voor de bewerking van huid en hout en een klein aantal speerpunten maken het beeld compleet. Opvallend is dat er maar één vuistbijl is gevonden, het klassieke multifunctionele jacht- en slachtgereedschap van neanderthalers. Het steentje is maar vier centimeter lang. Vanwege de matige bewerking zou dit een oefenstuk van een neanderthaler-kind kunnen zijn. Enkele schaven vertonen sterke vormovereenkomsten met exemplaren die in Frankrijk gevonden zijn. Al met al hebben we waarschijnlijk te maken met de resten van neanderthaler-kampementen die aan de rand van een brede riviervlakte lagen. Resten uit het laatste deel van de steentijd, vanaf 9000 jaar voor onze jaartelling, toen de neanderthalers al 30.000 jaar uitgestorven waren, zijn eveneens volop in de Zandmotor-verzamelingen aanwezig. Het betreft vooral smalle spanen, schrabbertjes en kleine pijlpunten. Trapeziumvormige pijlpunten wijzen op een datering kort voor de recentste overstroming van Doggerland. De jager-verzamelaars van toen bivakkeerden op de toppen van rivierduinen, niet ver van de toenmalige kust, in een dynamisch en ecologisch rijk gebied. Opvallend zijn de tientallen bijlen en beitels die er gevonden zijn. Ook van de hogere en drogere gronden op land kennen we dit gereedschap. De meeste van deze bijlen zijn prachtig bewaard gebleven. Sporen van gebruik, vermoedelijk houtbewerking, zoals afronding, glansplekjes en krassen bij de snede zijn nog zichtbaar. Een interessante hypothese is dat de bijlen bij het vervaardigen van boomstamkano's zijn gebruikt. Daarmee konden de mensen op rivieren en misschien zelfs de zee varen om te vissen en te jagen.

Goed beeld

In combinatie met de menselijke en dierlijke resten en geologische gegevens geven de gebruiksvoorwerpen een goed beeld van de bewoning van Doggerland. Ook de verschillen tussen de exemplaren die op Maasvlakte 2 en de Zandmotor zijn opgeraapt leveren inzicht op in de bewoningsgeschiedenis van diverse delen van het Noordzeebekken. Dit nu ondergelopen landschap was een verlengstuk van het huidige vasteland. Een belangrijke conclusie van de inventarisatie is dat deze op het strand gespoten vuurstenen gebruiksvoorwerpen grote wetenschappelijke waarde hebben.
Het is dan ook goed dat er dit jaar een ander onderzoek is gestart, *Resurfacing Doggerland*. Dit gaat vijf jaar duren en staat onder leiding van de Rijksuniversiteit Groningen. Onder meer De Steekproef, Stone, het Rijksmuseum van Oudheden en de Rijksdienst doen eraan mee. In het onderzoek zullen de strandvondsten uit de periode van 20.000 tot 6.000 jaar geleden centraal staan. Dankzij de inzet van de verzamelaars kan een tipje van de sluier worden opgelicht die over de bewoningsgeschiedenis van de Noordzeevlakte hangt. De inventarisatie laat zien dat er op de Nederlandse stranden waardevol cultureel erfgoed uit de prehistorie te vinden is en dat we hier op een slimme manier mee om moeten gaan. Op die manier kan het verhaal over het bewoonde Doggerland met iedereen worden gedeeld. ◙

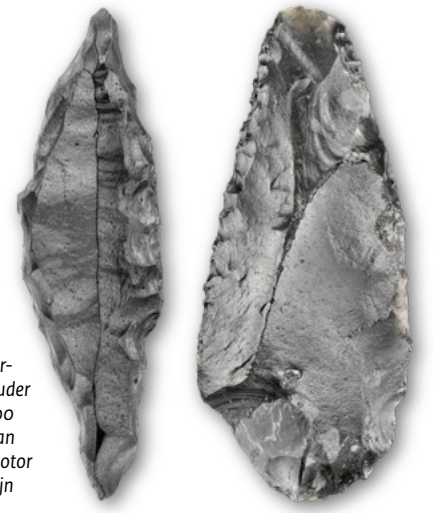

FOTO'S TOONBEELD: FRANS DE VRIES

Twee speerpunten, ouder dan 30.000 jaar, die van de Zandmotor geraapt zijn

Marcel Niekus, voorzitter van Stone en extern archeologisch onderzoeker van de Universiteit Leiden, en Bjørn Smit, specialist vroege prehistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, schreven mee aan het boek en werkten mee aan de tentoonstelling, m.j.l.t.niekus@arch.leidenuniv.nl & b.smit@cultureelerfgoed.nl. *Zie www.rmo.nl voor de expositie 'Doggerland: Verdwenen wereld in de Noordzee', geopend tot en met in ieder geval 31 oktober. Het gelijknamige boek: Luc Amkreutz, Sasja van der Vaart-Verschoof e.a., Sidestone, Leiden, 160 pag., gebonden, € 19,95, ISBN 978 94 6426 007 6. Zie www.rug.nl voor 'Resurfacing Doggerland'.*

TEKENING MIKKO KRIEK

Een impressie van de Romeinse villa Voerendaal in de tweede eeuw van onze jaartelling

Expositie over Romeinse villa

Momenteel zijn op een expositie in De Vondst de eerste resultaten van een onderzoek naar de Romeinse villa van Voerendaal te zien. De Vondst is het centrum voor archeologie in Heerlen. Het onderzoek wordt door het Limburgs Museum uitgevoerd, met financiële bijdragen van de provincie en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De villa van Voerendaal was een grote herenboerderij. In de eerste twee eeuwen van onze jaartelling produceerden de boeren daar graan voor de stedelijke markten en het leger langs de Rijn. De overblijfselen van de villa zijn vanaf het einde van de negentiende eeuw grotendeels opgegraven. Desondanks zijn de archeologische tekeningen en de 45.000 aangetroffen voorwerpen nooit in samenhang bestudeerd. Tot nu. De afgelopen maanden analyseerden specialisten de fragmenten van potten, amforen, muurschilderingen en dakpannen, maar ook munten en sieraden. Samen met de veldtekeningen en opgravingsverslagen vormen ze puzzelstukjes waarmee het verhaal over de villa verteld zal worden. De tentoonstelling *Villa Voerendaal* loopt tot en met 9 januari. Later volgend jaar wordt het onderzoek afgerond met zowel een boek als een wetenschappelijke eindpublicatie. Zie ook www.devondst.nl.

Pinakel terug bij Sint Servaas

Sinds eind mei heeft de Sint-Servaasbasiliek in Maastricht er een pronkstuk bij. Op een beschutte plaats op de pandhof staat nu een pinakel. Het gotische siertorentje van Udelfanger zandsteen is dertig jaar geleden bij een restauratie van de kerk gehaald en vervangen. Hij dateert van rond 1900 en maakte lange tijd deel uit van de verzameling bouwfragmenten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Momenteel brengt de Rijksdienst deze fragmenten zo veel mogelijk onder bij de gebouwen waar ze vandaan komen. Daar zijn ze weer zichtbaar en kunnen ze veel beter hun verhaal vertellen.
De herkomst van de pinakel was aanvankelijk niet bekend. Maar door zijn opvallende, driehoekige grondvorm werd snel duidelijk dat hij van de Servaasbasiliek moest zijn, de oudste kerk van Nederland. De ruwe sokkel waar het torentje nu op staat, is geschonken door de Kunradersteengroeve, niet ver van Maastricht. De pinakel vormt een mooie aanvulling op de schatten die de basiliek rijk is. In een van de cryptes bevinden zich prachtige stenen voorwerpen, zoals sarcofagen en reliëfs, die bij de kerk horen en vaak meer dan duizend jaar oud zijn. Zie www.sintservaas.nl om de kerk te bezoeken.

FOTO SINT-SERVAASBASILIEK, PIETERNEL COENEN

De teruggekeerde pinakel op de pandhof van de oudste kerk van Nederland

FOTO RCE, ALEXANDRA VAN KLEEF

Het nieuwe Collectiecentrum Nederland is deze zomer in gebruik genomen

Collectiecentrum in gebruik

De kunst die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert, is van Rijswijk naar Amersfoort verhuisd. In het Collectiecentrum Nederland daar zijn de werken nu samen met de verzamelingen van het Rijksmuseum, Paleis Het Loo en het Nederlands Openluchtmuseum opgeslagen. Van juni vorig jaar tot juni dit jaar is er hard gewerkt om de vier collecties een mooie plek in dit nieuw gebouwde depot te geven. Vanzelfsprekend gebeurde dat met beschermende maatregelen vanwege het coronavirus. Na een jaar intensief samenwerken zijn de depotmedewerkers van de vier rijksinstellingen goed op elkaar ingespeeld.
Het is een bijzonder depot, daar in Amersfoort. Door de vloer niet te isoleren heerst er het hele jaar door een constante, lage temperatuur. Dat is perfect om de kunstvoorwerpen goed te behouden. Verder heeft het gebouw alleen installaties voor verwarming en ventilatie waar dat strikt noodzakelijk is, zoals in de restauratieateliers. Ook die zijn nu volledig ingericht. De eerste restauraties van meubels en schilderijen zijn er zelfs al voltooid. Op één ding na vinden alle reguliere depotwerkzaamheden nu in het Collectiecentrum plaats, want binnenkort zal de Rijksdienst de kunst daarvandaan aan andere instellingen uitlenen.

Feestelijk zaaien kinderen gras in een akker op de terp van het Friese dorp Berlikum

Terpen beter beschermen

Van akker naar gras

Terpen zitten tjokvol overblijfselen uit de ijzertijd en de middeleeuwen. Als er een akker op ligt, kan de boer die met zijn ploegscharen beschadigen. Daarom is het mooi dat de overheid drie Friese terpen heeft kunnen kopen. De akkers daarop zijn in veilig grasland omgezet. GILLES DE LANGEN, GUIDO MAURO & MARIKE SNOEK

In Fryslân, zoals Friesland officieel heet, liggen honderden terpen. De meeste steken duidelijk boven het maaiveld uit. Ze zijn dan ook beeldbepalend voor het landschap. Gedurende de vele eeuwen waarin dit gebied uit nog onbedijkte kwelders bestond, functioneerden de terpen als woonheuvels. Zij ontstonden toen de kwelderbewoners als bescherming tegen de ergste vloeden hun erven met klei, plaggen en mest op gingen hogen. Om de stijging van de zeespiegel voor te blijven moesten opeenvolgende generaties dat steeds weer doen. Vandaar dat de terpen een opeenstapeling van woonlagen bevatten, waarvan de vroegste hun oorsprong in de vijfde eeuw voor onze jaartelling hebben.
De provincie Fryslân heeft in de afgelopen jaren met ondersteuning van de Rijksdienst voor het Cultureel

Erfgoed drie terpen kunnen kopen. Ze liggen bij de dorpen Berlikum, Wijnaldum en Peins. De akkers daarop zijn in grasland omgezet. Onder gras blijven archeologische resten beter behouden, omdat je een weiland niet hoeft te ploegen. In het terpengebied rond Harlingen ruilen op dit moment boeren hun grond in het kader van een ruilverkaveling. Zo komen meerdere akkers van dezelfde eigenaar handig dicht bij elkaar te liggen. Hierbij doen zich opnieuw kansen voor om de bescherming van de terpen te verbeteren. Er lopen nu dan ook onderhandelingen om er nog enkele te kopen.

Meer grip

In de loop van de middeleeuwen kregen de Friezen door waterbouwkundige innovaties zoals dijken, sluizen en dammen steeds meer grip op de invloed van de zee. De noodzaak om hoog te wonen verdween en ze bouwden hun boerderijen nu ook op de lager gelegen voormalige kwelders. In de negentiende eeuw en in de eerste helft van de twintigste zijn veel terpen geheel of gedeeltelijk afgegraven. Met de vruchtbare aarde zijn er arme zand- en veengronden in onder meer Drenthe bemest. Als gevolg daarvan zijn de meeste terpen niet meer helemaal gaaf.
Bij de afgravingen kwamen veel overblijfselen uit de ijzertijd en de middeleeuwen aan het licht, en soms uit de Romeinse tijd. De terpen bleken ware schatkamers voor archeologen. Ze geven informatie over onze voorouders en hun bestaan in dit gebied. De archeologische rijkdom valt te verklaren uit onder meer de gewoonte van de bewoners om afval op hun terpen te gooien en de resten van hun vorige huis steeds te bedekken met een nieuwe ophogingslaag. Eeuwenlang zijn die opgestapelde lagen van zuurstof verstoken gebleven. In de terpen zijn de conserveringsomstandigheden voor archeologische resten dan ook uitstekend.

Niet automatisch

Niet voor niks is een groot aantal terpen als archeologisch rijksmonument beschermd, ook omwille van hun beeldbepalende karakter. Maar met deze wettelijke bescherming is hun behoud niet automatisch gewaarborgd. Normaal agrarisch grondgebruik is er namelijk op toegestaan. Op veel terpen liggen tegenwoordig akkers. Op den duur kan de daarbij behorende grondbewerking tot schade aan de archeologische resten leiden. Veel terpen, ook exemplaren die geen rijksmonument zijn, worden hierdoor bedreigd.

In de terpen zijn de conserverings-omstandigheden voor archeologische resten uitstekend

Weliswaar biedt het Rijk de mogelijkheid om het beheer via subsidie gedeeltelijk te vergoeden, maar dat is bij terpen die als akker worden gebruikt geen oplossing. Dit geld is namelijk bestemd voor regelmatig onderhoud, zoals gras maaien en bomen en struiken verwijderen die met hun wortels diep de terpen in groeien. De subsidie biedt geen compensatie voor boeren die wel rekening met de archeologische belangen willen houden, maar ook van de opbrengst van hun grond afhankelijk zijn. Voor het juiste beheer dient er dus aan andere opties te worden gedacht.

Nieuwe mogelijkheden

Daarom stelden Fryslân en de Rijksdienst in 2010 ieder 800.000 euro beschikbaar om terpen die in akkerland liggen beter te behouden. Dat doen de twee organisaties door nieuwe mogelijkheden te verkennen en onder andere in te zetten op de aankoop van terpen. Daarna worden de akkers in grasland omgezet, dat voor de ondergrondse sporen veel minder schadelijk is. Dit land kan de overheid vervolgens verpachten.
In plaats van de akkers te kopen kan zij ook de boeren voor de waardedaling compenseren als zij ze zelf in grasland omzettten en afzien van intensieve bodembewerking. Deze afspraak blijft staan als de grond van eigenaar wisselt. Ook daar lopen voor een aantal terpen momenteel onderhandelingen over. Beide mogelijkheden kunnen uitsluitend op basis van vrijwilligheid bij de boeren worden ingezet. De Rijksdienst hoopt op het Friese platteland voldoende kennis en ervaring op te doen om te bepalen of deze mogelijkheden ook landelijk ingezet kunnen worden op andersoortige archeologische rijksmonumenten die in agrarisch gebruik zijn.

Verschillen

Het blijkt dat het niet altijd eenvoudig is om terpen te kopen of de boeren te vergoeden. De meeste eigenaren zijn voor hun inkomsten afhankelijk van hun grond. Of een boer deze wil verkopen of voor de vergoeding kiest, of helemaal niet meedoet, blijkt van bedrijf tot bedrijf behoorlijk te verschillen. Zo zal een akkerbouwer er over het algemeen weinig voordeel in zien om een akker in grasland om te zetten, zelfs als daar een vergoeding tegenover staat. Een veeteler is sneller geneigd om afspraken ten gunste van de archeologie te maken.
Mede om die reden biedt de ruilverkaveling bij Harlingen extra kansen. Er kan grond tussen akkerbouwers en veetelers uitgeruild worden. Ook wanneer een agrariër zijn bedrijf wenst te verkopen zijn er mogelijkheden voor aankoop ten gunste van de archeologie. Maar de druk op landbouwgrond is hier zo hoog dat het moeilijk blijkt te zijn er vroegtijdig tussen te komen. In het vervolg zal de provincie de boeren daarom actiever benaderen. Want de omzettingen in grasland laten zien dat waardevolle aanvullende bescherming van terpen haalbaar is, in Fryslân, maar wellicht ook elders. ◙

Gilles de Langen, provinciaal archeoloog van Fryslân, Guido Mauro, programmaleider Instandhouding van archeologische rijksmonumenten, en Marike Snoek, adviseur cultuurlandschap en archeologie, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, zetten zich in voor de aankoop en de vergoeding van de terpen, g.delangen@fryslan.frl, g.mauro@cultureelerfgoed.nl & m.snoek@cultureelerfgoed.nl.

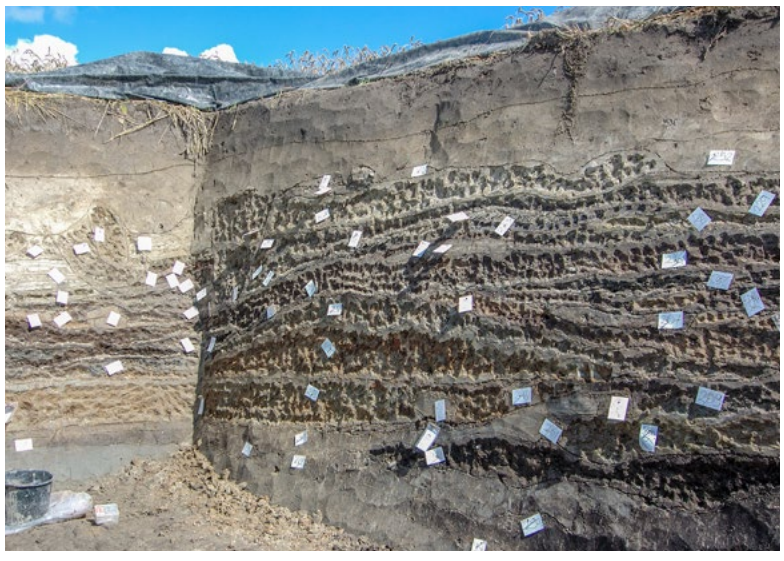

FOTO'S REE. JOS STÖVER

Als je voor onderzoek een put in een terp graaft, zie je historische ophogingen op elkaar

Akkers op de terp van Wijnaldum zijn in grasland omgezet

De ouderdom van groene kavelgrenzen

Een behaaglijk gezicht

Sinds jaar en dag pleiten natuurorganisaties ervoor om het platteland te herstellen door er weer heggen en hagen te planten. Dat geldt ook voor rijen struiken en bomen op aarden wallen. Het pleidooi voor zo'n 'behaaglijk' boerenland kreeg onlangs een stimulans door de coronadrukte met wandelaars en fietsers. Bovendien bestaat er een plan om dit groen een rol te geven in de voorgenomen uitbreiding van de bossen. Dat valt te lezen in een advies van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit en de provincies. Bij de uitwerking van dat plan zijn Staatsbosbeheer en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed betrokken. Al dat extra bos is goed voor het klimaat. Bomen kun je als een aaneensluitend bos planten, maar je kunt ze ook combineren met lineaire heggen, hagen, houtwallen en houtsingels in het buitengebied.
Bij dergelijke plannen staat meestal het landschap uit 1850 op het netvlies. Kaarten uit die tijd laten vaak kleinschalige gebieden zien, waarin akkers en weilanden door heggen, hagen en begroeide wallen begrensd zijn. Van dat soort groene kavelgrenzen nemen veel mensen aan dat die van oudsher deel van het cultuurlandschap uitmaken. Dat ze de oorspronkelijke identiteit daarvan sterk bepalen bovendien. Maar is dat eigenlijk wel zo? Welk bewijs is daarvoor? En als ze inderdaad al lang geleden voorkwamen, zijn ze er dan sinds die tijd altijd geweest?

Enorm

Groene kavelgrenzen bepalen sterk de schaal van het landschap. Maar constant was die zeker niet. De historisch geograaf Hans Renes heeft aangetoond dat deze schaal in korte tijd enorm kon veranderen. Op diverse plaatsen in West-Europa veranderden open streken vanaf de late middeleeuwen onder invloed van economische krachten in besloten terreinen met heggen, en omgekeerd. Maar wat weten we eigenlijk van het verdere verleden? Daarvoor zijn we grotendeels op archeologische gegevens aangewezen.
In 2012 publiceerde de Rijksdienst op veler verzoek *Tot hier en niet verder: Historische wallen in het Nederlandse landschap*. Daarin wordt ook het archeologische bewijsmateriaal op een rij gezet. Dat leidde tot enkele interessante conclusies. Vastgesteld is dat

FOTO RCE, HENK BAAS

Nieuwe heggen in het Gerendal in Limburg

FOTO RCE, HENK BAAS

Weilanden en akkers, met daartussen heggen en hagen, en wallen met struiken en bomen. Dat vinden veel mensen een prettig gezicht. En het ziet eruit alsof het altijd al zo geweest is. Maar hoe lang staan die groene grenzen eigenlijk op het platteland? Archeologisch onderzoek geeft het antwoord. BERT GROENEWOUDT & HENK BAAS

FOTO STAATSBOSBEHEER, MARCO VAN DE BURGWAL

Hier wordt een houtwal aangevuld, een rij struiken en bomen op een aarden wal

er in onze streken al vanaf 1100 voor onze jaartelling door wallen onderverdeeld boerenland bestond. Dat waren zogenoemde raatakkers. In de Romeinse tijd raakten ze buiten gebruik. Resten van de lage walletjes rond de akkers zijn in natuurgebieden bewaard gebleven, niet in het hedendaagse boerenland.

Veertiende eeuw

Aanvankelijk werd vee in het bos geweid en daarna in het open veld. In de tijd dat er nog geen prikkeldraad was, dienden heggen vaak als veekering, om het vee uit aangrenzende stukken land weg te houden. Maar afgebakende weilanden gaan niet ver in de tijd terug. Groene kavelgrenzen verschenen pas in de veertiende eeuw, in Zuid-Nederland. In het noorden zijn de oudste zestiende-eeuws. Op grote schaal komen ze voor het eerst in de negentiende eeuw voor. Veel zijn er toen ontstaan bij de verdeling van gemeenschappelijk gebruikte terreinen. Maar lang niet heel Nederland werd kleinschalig.

In de tijd dat er nog geen prikkeldraad was, dienden heggen vaak als veekering

Later onderzoek heeft extra gegevens opgeleverd. Vooral langs de Maas zijn er meerdere plekken uitgebreid archeologisch onderzocht. Met die nieuwe informatie kan er specifiek naar de oorsprong van het fraaie Maasheggenlandschap worden gekeken. UNESCO, de culturele tak van de Verenigde Naties, gaf dat in 2018 de status van zogeheten biosfeergebied. Vanwege een vermelding door Julius Caesar nemen sommigen aan dat dit heggenlandschap tot de Romeinse tijd teruggaat, of misschien nog wel ouder is. De Maasheggen liggen in het uiterste oosten van Noord-Brabant, langs de Maas bij Vierlingsbeek, Boxmeer en Oeffelt.

Sporen

Beslist niet elke wal of heg die er ooit was, heeft sporen in de bodem nagelaten. Bij houtwallen is dat vaak wel het geval. Die werden namelijk opgeworpen met grond uit greppels die de boeren erlangs groeven, aan een of beide kanten. Met name in Zuid-Nederland zijn daar sporen van gevonden. Die bestaan uit grondverkleuringen die twee parallelle greppels of sloten hebben achtergelaten, een paar meter uit elkaar. »

Een houtsingel bij de buurtschap Holterbroek in Overijssel, een rij bomen die direct op het maaiveld staat

» In natte gebieden kunnen de greppels voor ontwatering hebben gediend. Maar ze kunnen, net als de wal, ook zijn bedoeld om te voorkomen dat het vee de heg of het houtgewas op de wal beschadigde. Of ze voorkwamen dat de wortels daarvan tot in de aangrenzende akkers en weilanden doorgroeiden. Voor zover nu bekend zijn deze dubbele greppels nergens ouder dan de veertiende eeuw. Opvallend is dat de Maasheggen die er nu nog staan niet door greppels of sloten begrensd worden.

FOTO RCE, HENK BAAS

Een oude heg bij de Limburgse buurtschap Honthem

Late middeleeuwen

Desondanks zijn er langs de Maas wel degelijk archeologische sporen van groene kavelgrenzen gevonden, zoals bij het Limburgse dorp Lomm. Die blijken op zijn vroegst uit de late middeleeuwen te dateren. Op dezelfde plek was al in de prehistorie gewoond en geakkerd, maar dat stopte in de loop van de Romeinse tijd. Daarna groeide het open landschap weer grotendeels met bos dicht. Dat is uit botanisch onderzoek gebleken. Nieuwe ontginningen kwamen hier vanaf de zesde eeuw geleidelijk op gang, maar op de plek van het onderzoek stond minstens nog tot de dertiende eeuw bos. Dat blijkt uit archeologisch bewijs voor het maken van houtskool.

Zoiets heeft zich ook bij Well afgespeeld, eveneens een dorp aan de Maas in Limburg. Grootschalige houtskoolproductie tussen de vijfde en de dertiende eeuw is hier aangetoond. Dat vond in bos plaats dat in een zone was teruggekeerd die daarvoor langdurig door boeren was gebruikt, en daardoor verregaand ontbost was geraakt. Dubbele greppels langs later weggehaalde houtwallen of heggen dateren hier deels uit de veertiende eeuw. Sporen van greppels langs houtwallen ontbreken in een onderzoeksgebied bij Boxmeer. Ook verder zuidelijk, bij Borgharen en Itteren, zijn geen overblijfselen van groene kavelgrenzen gevonden.

Gekapt

Hoe past dit nu in het grotere plaatje? Er stonden op verschillende plaatsen heggen langs de grote rivieren, maar lang niet overal. Net als elders was het lage land langs de Maas oorspronkelijk dicht met bos begroeid. Met de toename van de bevolking langs de rivieren is dat al lang geleden gekapt. Daardoor was het Nederlandse rivierenlandschap al in de middeleeuwen behoorlijk open. Door de aanleg van rivierdijken tussen de elfde en veertiende eeuw ontstonden uiterwaarden. Die overstroomden periodiek, maar ondanks dat gebruikten de boeren ze intensief als weidegrond en hier en daar ook als akkerland. Vooral vanaf de zestiende eeuw werden daar in wilgenbossen bovendien wilgentenen geteeld, om allerlei vlechtwerk mee te maken.

Dat laat zien hoe veranderlijk het landschap altijd geweest is, ook in Nederland

FOTO RCE, BERT GROENEWOUDT

Heggen om weilanden in de omgeving van de buurtschap Gietelo in Gelderland

Uit die tijd stammen de oudste kaarten waarop groene kavelgrenzen te zien zijn. Misschien stonden deze heggen er al een paar eeuwen eerder, meteen al na de aanleg van de dijken. De Maasheggen staan niet in de uiterwaarden, maar iets verder, op het zogenaamde laagterras achter de dijken. Waarschijnlijk heeft de aanplant van heggen hier te maken met de verdeling van weidegronden langs de rivier. Dat zal op zijn vroegst in de veertiende eeuw zijn gebeurd. Bij Andel, Giessen en Rijswijk in Brabant blijkt een uiterwaard een eeuw later in een heleboel ‘waardjes’ onderverdeeld te zijn.

Precies het moment

Alleen in het noordelijke deel van het Maasdal zijn tot dusver archeologische sporen van heggen gevonden. Dat is precies het gebied van de hedendaagse Maasheggen. De sporen zijn niet ouder dan de veertiende eeuw en dat is precies het moment waarop ook elders in het zuiden groene kavelgrenzen verschenen. Maar wat zegt dat? Immers, de hedendaagse Maasheggen worden juist niet door greppels gekenmerkt. Andere heggen kunnen er dus wel degelijk eerder zijn geweest. Ze zijn alleen niet met archeologisch onderzoek aan te tonen. Toch is dat niet waarschijnlijk, en al helemaal niet dat ze rechtstreeks teruggaan tot in de Romeinse tijd of zelfs daarvoor. Want er is dan wel gebleken dat het lage land langs de Maas al in het verre verleden tot boerenland omgevormd is, maar ook dat dit gebied vervolgens weer grotendeels met bos dichtgroeide. Tot zeker de dertiende eeuw was het nog behoorlijk bosrijk.

Dus als er langs de Maas voor de middeleeuwen al sprake van een kleinschalig heggenlandschap was, dan is dat verdwenen en later weer teruggekeerd. Dat laat maar weer eens zien hoe veranderlijk het landschap altijd geweest is, ook in Nederland. Vorm volgt functie, vroeger en nu. Dus groeit het belang van de functies natuur, biodiversiteit en recreatie, dan is het logisch dat dat tot streken leidt die daar ook wat vorm betreft in voorzien. Dat kunnen kleinschalige gebieden zijn, met heggen en hagen, nieuwe, op plekken waar ze nodig zijn, soms andere locaties dan eerdere. Nieuwe ‘behaaglijke’ gebieden. ■

Bert Groenewoudt, specialist landschapsarcheologie, en Henk Baas, hoofd Landschap, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, zijn bij de uitbreiding van de bossen betrokken, b.groenewoudt@cultureelerfgoed.nl & h.baas@cultureelerfgoed.nl.

OUDSTE GEVERFDE KLEDING VAN NEDERLAND ONTDEKT

FOTO RESTAURA

FOTO RCE

Het oudste geverfde kledingstuk van ons land is een rood met blauw geblokte jurk. Dat blijkt uit onderzoek van de archeologen Sasja van der Vaart-Verschoof en Karina Grömer, samen met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De wollen jurk is slechts gefragmenteerd bewaard gebleven in een graf op de Slabroekse Heide bij Uden in Noord-Brabant. Hij stamt uit de achtste eeuw voor onze jaartelling. Het gebeurt maar zelden dat er in Nederland textiel opgegraven wordt. De meeste weefsels vergaan snel onder de grond. De jurk had oorspronkelijk lange mouwen en is bloksgewijs in een visgraatpatroon en in pied-de-poule geweven, een Schotse ruit van rood en blauw. In het laboratorium van de Rijksdienst zijn er met de nieuwste chromatografische technieken organische kleurstoffen in de fragmenten van de jurk ontdekt. Het weefsel is uit karmijnrode en indigoblauwe draden opgebouwd. De rode kleurstof is gemaakt van de eitjes van Poolse cochenilleluizen, die deze onder de grond op de wortels van zogeheten overblijvende hardbloemen leggen. Tegenwoordig is zowel deze plant als deze luis in Nederland zeer zeldzaam. Het is niet zeker of de luizen 2800 jaar geleden wel in groten getale in ons land voorkwamen en dat ze zich door het verzamelen van de eitjes nauwelijks meer voort konden planten. Het zou ook kunnen dat onze voorouders de eitjes uit Duitsland of andere delen van Europa importeerden. ◙

Art Proaño Gaibor, specialist organische kleurstoffen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte dit onderzoek met Sasja van der Vaart-Verschoof en Karina Grömer, a.ness.proano.gaibor@cultureelerfgoed.nl.

Handleiding interieurs inventariseren

Mogen wij even binnen kijken?

FOTO RCE, KRIS RODERBURG

In 1903 is een bakkerij in de Hinthamerstraat in 's-Hertogenbosch met tegeltableaus gedecoreerd waar graan op afgebeeld staat. Historische winkelinterieurs zijn zeldzaam

Neem vijf rijksmonumenten in de buurt in gedachten. De buitenkant van deze gebouwen ziet er waarschijnlijk mooi uit. Maar van hoeveel is de binnenkant ook cultuurhistorisch waardevol? Zitten er nog oude lambriseringen in, een stucplafond of een spiltrap? Om beter voor monumenten te kunnen zorgen is het belangrijk dit te weten te komen. Daar is nu een handleiding voor. HARRIE SCHUIT

Regelmatig worden er in monumenten bijzondere vondsten gedaan. Een mooi voorbeeld daarvan is de zeldzame middeleeuwse muurschildering die enige tijd geleden in 's-Hertogenbosch op de zolder van een voormalig weversatelier is ontdekt. Er werd gedacht dat het atelier uit de zeventiende eeuw stamde, maar de schildering laat zien dat het gebouw een stuk ouder is. Op zich is het niet zo vreemd dat monumentenzorgers geregeld door iets onverwachts worden verrast. Doorgaans is er bij hen relatief veel bekend over de buitenkant van de rijksmonumenten, maar over het interieur is dat vaak minder het geval. Daarom onderzocht de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een aantal jaar terug 2.120 rijksmonumenten in Noord-Brabant. Van zeventig procent bleek het interieur nog een of meer cultuurhistorisch waardevolle onderdelen te bevatten. Vandaar dat de Rijksdienst dit voorjaar de handleiding *Meer zicht op monumentale interieurs* heeft gepubliceerd. Deze handleiding geeft een beeld van wat er in Nederland aan soortgelijke inventarisaties is uitgevoerd en dus waar er kennis over aanwezig is. Maar bovenal beoogt de dienst met de uitgave anderen te enthousiasmeren om zelf monumentale interieurs in kaart te brengen. Dat is interessant en nuttig voor zowel de eigenaren van de gebouwen als de erfgoedzorgers. Geladen met de kennis van wat er in het monument het behouden waard is, kunnen zij het gerichter en afgewogen voor toekomstige generaties behouden. Veel mensen zijn gemakkelijk enthousiast te krijgen om een kijkje in fraaie gebouwen te mogen nemen, maar heel wat inventarisaties halen om uiteenlopende redenen de eindstreep niet. Die oorzaken kunnen op organisatorisch, vakinhoudelijk of financieel gebied liggen. Daarom is er in de handleiding een stappenplan opgenomen, dat je van idee tot afronding aan de hand meevoert. Ook staan er andere praktische handvatten in en wordt er inzicht geboden in soorten vervolgonderzoek.

FOTO RCE, MARK SEKUUR

Onder meer in Fryslân worden momenteel monumentale interieurs in kaart gebracht

Bijzondere schouw

Wie de binnenzijde van een monument bestudeert, let op allerhande elementen die deel van het gebouw uitmaken. Zit er nog een bijzondere schouw in? Beschilderde balken? De originele tegels in de keuken? Een fraai gesneden trapleuning? Het afgetimmerde kamertje voor de dienstmeid op zolder? Of hangt er al eeuwen een wandtapijt in de eetkamer? En het gaat om alle soorten gebouwen. Van kastelen tot kerken en van molens tot scholen. Dus dan hebben we het ook over een honderd jaar oude toonbank in een winkel, de vaste-kastenwand in een boerderij, een buffet waar in het parket van een landhuis ruimte voor uitgespaard is en de oorspronkelijke stoommachine in een ketelhuis.

Doorgaans verdwijnt er bij iedere wisseling van eigenaar wel iets

Navolging verdient bijvoorbeeld de lopende inventarisatie door Stichting Interieurs in Fryslân van de binnenkant van huizen en boerderijen. In de Achterhoek zet de vereniging Gelders Genootschap het waardevolle inwendige van veel oude gebouwen op een rij. Beide organisaties doen dat met ondersteuning van studenten en vrijwilligers. Daar heeft ook de Stichting Historische Interieurs in Amsterdam gebruik van gemaakt, toen zij onderzoek naar woningen in Amsterdam-Zuid, Amsterdam Centrum, Het Gooi en Zuid-Kennemerland verrichtte. Stichting Jacob de Wit 2020 inventariseerde vorig jaar de plafonddoeken en behangsels van deze 'grauw'-schilder uit de achttiende eeuw. De Wit gebruikte vaak uitsluitend witte, bruine en grijze verf om zo beeldhouwwerk te imiteren. Daarnaast inventariseert Museum Catharijneconvent doorlopend het binnenste van kerken en kloosters. De gemeente Amsterdam doet dat met talloze monumenten, net als de Interieurwacht in Noord-Brabant en Limburg.

FOTO RCE, WOUTER VAN DER SAR

Zagerij Nahuis in de Gelderse stad Groenlo nam in 1918 een stoommachine in gebruik

61.813 rijksmonumenten

Er gebeurt dus veel. Maar als je bedenkt dat er in Nederland 61.813 rijksmonumenten zijn en 55.801 gemeentelijke monumenten, dan is het geïnventariseerde aantal interieurs daar slechts een bescheiden percentage van. Bovendien blijkt er uit recente schattingen van de gemeente Amsterdam iets schokkends. Ondanks een inventarisatie vijftien jaar geleden zijn er daar nu uit 25 procent van de onderzochte gebouwen waardevolle interieuronderdelen verdwenen. Ook op websites als die van Funda is te zien dat er veel verloren gaat. Doorgaans verdwijnt er bij iedere wisseling van eigenaar wel iets, zoals betimmeringen, sierplafonds, deuren en hele historische keukens. Zeker als het pand van functie verandert of opgesplitst wordt. Enkele maanden geleden verschenen hierover verontrustende berichten uit de stad Groningen.
Het is dus belangrijk om te weten waar er zich nog waardevolle elementen van interieurs bevinden. Recent stonden tijdens het halfjaarlijkse Interieurplatform van de Rijksdienst inventarisaties van interieurs centraal. Het platform had – weliswaar online – een recordaantal deelnemers. Dat onderstreept dat veel mensen het onderwerp belangrijk vinden. Door te inventariseren welke monumenten waardevolle interieuronderdelen bevatten, kunnen er nog meer mooie ontdekkingen worden gedaan, zoals de zeldzame middeleeuwse muurschildering in 's-Hertogenbosch. ◙

Harrie Schuit, specialist interieurs bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, schreef het grootste deel van de handleiding, h.schuit@cultureelerfgoed.nl. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor een gratis download van 'Meer zicht op monumentale interieurs: Handleiding voor succesvol inventariseren'.

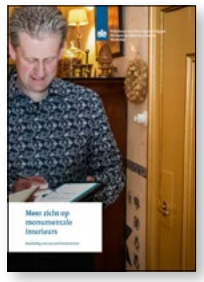

Een greep uit de belangwekkende uitgaven van de laatste tijd. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

VOOR DE GEK!
Follies in Nederland
Andrea Hijmans, Follies In Nederland, 208 pag., € 34,95, ISBN 978 90 903437 2 3

In de achttiende eeuw werd het mode om een landgoed te stofferen met een nieuw gebouwde ruïne van een kasteel of van een Romeins tempeltje. Die duikt dan onverwachts in het schilderachtige park op. Zo zet deze verrassing in het paradijselijke stukje aarde aan tot bespiegelingen over vergankelijkheid. De expres vervallen kasteeltoren uit 1870 op de Overijsselse buitenplaats De Haere bijvoorbeeld. Ook de kluizenaarshut uit 1797 bij het Utrechtse Kasteel Loenersloot is voor bezinning bedoeld. Meestal zat er een pop in een pij in zo'n hut, maar soms huurde de edelman daar iemand voor in. Deze puur decoratieve gebouwen noem je folly's. In dit boek staan er 150. Daarbij is de grens van wat een folly is flink opgerekt. Er staan veel reguliere gebouwen met een heel andere functie tussen, zoals dierenverblijven, uitkijktorens en theekoepels. En moderne kunstwerken, ook fragiele, die ergens maar een maand hebben gestaan. Over de restauratie van folly's komt ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed aan het woord.

ATLAS VAN DE TREKVAARTEN IN ZUID-HOLLAND
Marca Bultink, Maarten Hell e.a., Thoth, Bussum, 192 pag., gebonden, € 29,95, ISBN 978 90 6868 817 7

Dwars door weilanden, sloten en wegen zijn kaarsrechte vaarten gegraven. Er zijn wachthuisjes, herbergen en paardenstallen naast gebouwd. Verharde jaagpaden zijn er langs gelegd, waar trekpaarden over liepen, met rolpalen in de soms toch nog scherpe bochten om het touw langs te leiden en speciale bruggen waar dat niet in verstrikt kon raken. Tussen 1630 en 1840 stapten miljoenen reizigers aan boord van een trekschuit, die strak volgens een uurdienst voer. Nergens anders in Europa had je zulk gemakkelijk en goedkoop openbaar vervoer als in Nederland. Wees gerust, ondanks de titel is dit geen atlas. Hier en daar staat een verhelderend kaartje, maar het boek puilt gelukkig uit van de oude prenten, schilderijen en tekeningen. De auteurs focussen op Zuid-Holland. Op sommige trekvaarten krioelt het tegenwoordig op zomerse dagen van de sloepen, kano's en sportvissers. Hier en daar zijn het jaagpad en een enkele jaagbrug nog intact.

ERFGOED ALS MIDDEL
Over de betekenis van erfgoed voor sociaal-maatschappelijke domeinen en de implicaties daarvan voor de erfgoedwereld
Frans Soeterbroek, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 25 pag., gratis download via www.cultureelerfgoed.nl

Het is niet de bedoeling om allerlei andere mensen bij de zorg voor het culturele erfgoed te betrekken. Nee, je zou deze zorg juist op die mensen aan moeten laten sluiten. Dat schrijft socioloog Frans Soeterbroek in dit essay van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Iedereen kan de kans grijpen om zich verhalen over bepaald erfgoed toe te eigenen en er lagen aan toe te voegen. Dat vergt van de erfgoedzorgers een dienende, nieuwsgierige, verbindende en gedurfde aanpak.

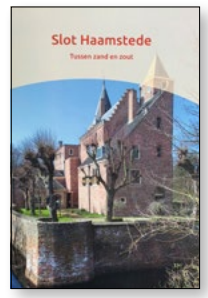

SLOT HAAMSTEDE
Tussen zand en zout
Jos Bazelmans, Tiemen Cocquyt e.a., Nederlandse Kastelenstichting, Amersfoort, 232 pag., € 21,95, ISBN 978 90 74205 09 2

Al sinds de dertiende eeuw staat het Zeeuwse Slot Haamstede fier overeind. Niet toevallig precies op de hoge, droge plaats waar eerder de Romeinen met grote tufstenen blokken een militair steunpunt hadden gebouwd. In dit boek is op basis van nieuw archeologisch en bouwhistorisch onderzoek de bewogen geschiedenis van het kasteel beschreven. Achterin is een uitgebreide versie opgenomen van het recente artikel uit het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed over de eeuwenoude verrekijker die op het slotterrein gevonden is.

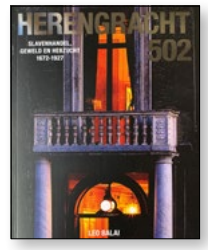

HERENGRACHT 502
Slavenhandel, geweld en hebzucht
Leo Balai, LM, Edam, 144 pag., € 24,50, ISBN 978 94 60225 23 9

De handel in mensen was in 1675 een gewone bedrijfsactiviteit, toen de koopman Paulus Godin namens de West-Indische Compagnie contracten met Spaanse collega's begon af te sluiten. De Compagnie leverde vervolgens via Curaçao Afrikaanse gevangenen aan de Spaanse koloniën. Die moesten daar als slaven werken. Twee jaar daarvoor had Godin aan de Herengracht in Amsterdam een huis laten bouwen, op nummer 502. Onderzoeker Balai zet alle volgende bewoners van dit pand op een rij en bekijkt of ook zij medeverantwoordelijk voor de slavenhandel waren. Dat gold in ieder geval nog voor Godins schoonzoon, omdat ook hij bewindhebber van de Compagnie was, maar daarna niet meer. Balai slaat veel zijpaden in, vol buren en kennissen, en komt uit bij de laatste eigenaar, Cornelis van Aalst, de president-directeur van de Nederlandsche Handel-Maatschappij. Die schonk het huis in 1927 aan de gemeente om als ambtswoning voor de burgemeester te dienen. En die functie heeft het gebouw nog steeds.

EEN LUST VOOR HET OOG
25 Haagse kerken
Botine Koopmans, Verloren, Hilversum, 372 pag., gebonden, € 39,95, ISBN 978 90 8704 908 9

O, die kunstig gemetselde bakstenen van de gotische Abdijkerk uit 1240! Die rijk gesneden eikenhouten preekstoel uit 1550 in de Jacobskerk! En anders dat sierlijk beschilderde gewelf van de Marthakerk uit 1909 wel! Kunsthistoricus Botine Koopmans beschrijft de geschiedenis van 25 kerken in Den Haag, begeleid door indrukwekkende foto's.

DEN AALSHORST
Levensverhaal van een landgoed
Jan ten Hove, Waanders, Zwolle, 424 pag., gebonden, € 37,50, ISBN 978 94 6262 287 6

De stadssecretaris van Zwolle, Jacob Vriesen, liet vanaf 1640 een stuk onland in de buurt rendabel maken. Met als langs een liniaal getrokken sloten en lanen op dijken zijn de heidevelden en moerassen daar in akkers en weilanden omgezet. Hiertussen liet zijn kleinzoon in 1720 een Hollands classicistisch landhuis bouwen. Met veel fraaie foto's, ook historische van onder meer de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, is uitgebreid de geschiedenis van Den Aalshorst beschreven.

DE GOUDEN KOETS
Claartje America, Thijs Boers e.a., Wbooks, Zwolle, 160 pag., gebonden, € 24,95, ISBN 978 94 625 8441 9

In 1901 gaven Amsterdammers uit volksbuurten een vergulde koets aan de kersverse koningin Wilhelmina. Ook toen al was deze Gouden Koets een sprookjesachtige verschijning, die de mythische kant van het koningschap benadrukt. De rijtuigbouwers Spijker stopten de versieringen vol personificaties. Zo zitten Arbeid, Scheepvaart, Handel en Landbouw op het dak boven op Vuur, Wereldzeeën, Veeteelt en de Heerschappij op aarde. Nicolaas van der Waay schilderde voorop Onderwijs en Recht en achterop Geschiedenis en Trouw. Rechts wordt Nederland terzijde gestaan door onder meer Poëzie, Wijsheid en Onderwijs. En links bieden West-Indië en Oost-Indië haar bananen, slagtanden en pauwenveren aan. Het debat van de laatste jaren over dit koloniale paneel krijgt ruime aandacht in het boek, dat verschijnt bij de huidige tentoonstelling in het Amsterdam Museum. De afgelopen vijf jaar is de koets gerestaureerd, met behulp van onderzoek door onder meer de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Zo is er roest verwijderd en zijn de draagbanden vervangen. Ook staat in het boek dat de Rijksdienst momenteel onderzoekt waar het goud van de koets gedolven is. Ergens in het koninkrijk, zo was de bedoeling destijds. Suriname zou goed kunnen. Of misschien wel Zuid-Afrika, waar Nederland toen nog sterke banden mee had. ◙

Ook iets interessants het licht doen zien? Neem contact op via d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Verschijnt vier maal per jaar.
Jaargang 13, nummer 3, augustus 2021

Eindredactie Dirk Snoodijk
(d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl)

Redactieraad Ruben Abeling, Mieke van Bers, Lieke Droomers, Menno van der Heiden, Roland Huguenin, Geertje Huisman, Esther Jansma, Anne Houk de Jong, Ineke Joosten, Floortje Kok, Gábor Kozijn, Patricia van Ling, Dolf Muller, Daphne Nieuwenhuijse, Birgit Reissland, José Schreurs, Marike Snoek, Huub van de Ven, Jeroen Westerman en Jeroen Zomer

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Vormgeving uNiek-Design, Almere

Druk Koninklijke Van der Most, Heerde

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed?
Zie cultureelerfgoed.nl/abonneren. Of mail naar info@cultureelerfgoed.nl. Ook adreswijzigingen en bestellingen van meerdere exemplaren gaan via info@cultureelerfgoed.nl.
Stel al uw vakinhoudelijke vragen via 033 – 421 7 456.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
033 – 421 7 421
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Bibliotheek en archief
Open ma t/m vr 9-17 uur
033 – 421 7 444
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl
Raadpleeg de catalogus op www.cultureelerfgoed.nl.

Collectiecentrum Nederland
Verbindingsweg 1 | 3826 PC Amersfoort

Vestiging Amsterdam
Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert en inspireert bij het behoud, de duurzame ontwikkeling en de toegankelijkheid van het meest waardevolle erfgoed van Nederland. Op het gebied van monumentenzorg, archeologie, historisch landschap en museale collecties voert de Rijksdienst de wet- en regelgeving uit.

MIX
Van verantwoorde herkomst
FSC® C003606
FSC www.fsc.org

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. De biofolie waar het blad in wordt verstuurd is biologisch afbreekbaar.

Geef de toekomst een verleden.

FOTO EUSEBIUSKERK, ARNHEM, JAN VAN DALEN

2020: De eeuwenoude zerkenvloer van de Eusebiuskerk in Arnhem is in 1982 onder parket verstopt

FOTO RCE, JAN VAN DALEN

2021: Nu de kerk voor een cultureel profiel kiest, zijn de stenen grafzerken weer zichtbaar gemaakt

ZERKEN IN HET ZICHT

De Arnhemse Eusebiuskerk laat goed zien dat inzichten in de loop der tijd kunnen veranderen. Ook laat dit rijksmonument zien waarom de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed soms adviseert om ingrepen 'reversibel' uit te voeren. Dus zonder onomkeerbare schade. De Eusebiuskerk is in de vijftiende en zestiende eeuw gebouwd. Tot in de negentiende eeuw zijn de rijkste mensen binnenin de kerk begraven, onder een fraaie stenen zerk in de vloer. De kerk raakte in de Tweede Wereldoorlog zwaar beschadigd. Bij de wederopbouw kreeg ze een nieuwe vloer, waar tientallen grafzerken in verwerkt zijn. In 1982 veranderde de Eusebiuskerk in een multifunctionele evenementenhal. Daar was de ongelijke zerkenvloer niet praktisch bij en dus verdween deze in zijn geheel onder parket. Nu, veertig jaar later, kiest de Eusebius juist voor een cultureel profiel en is haar historische rijkdom het uitgangspunt. Daarom worden bij de huidige restauratie veel van de verstopte elementen weer zichtbaar gemaakt. Zo is recent in de kooromgang het laatste stuk parketvloer verwijderd. De verrassing was groot toen bleek dat de zerken nog in zo'n goede staat verkeerden. De werkzaamheden worden door een bouwteam begeleid, waar ook de Rijksdienst zitting in heeft. De komende periode zal de stenen vloer nog hersteld worden waar dat nodig is. Ook zal het gerestaureerde praalgraf van de hertog van Gelre weer zijn centrale plek in het hoogkoor terugkrijgen, na lange tijd in een hoekje te hebben gestaan. ⊠

Henk Hoogeveen, adviseur architectuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt met expertise aan deze restauratie bij, h.hoogeveen@cultureelerfgoed.nl.